

Sociaal en Cultureel Planbureau

Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen

Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen

*Verhalen blijven vertellen
en elkaar willen begrijpen*

Kim Putters
Andries van den Broek
Ab van der Torre
Martin Olsthoorn
Esther van den Berg
Wouter Mensink
Lotte Vermeij
Marcel Coenders
Annemarie Wennekers

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, mei 2018

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het scp rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het scp valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het scp is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de 'Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus'.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2018

scp-publicatie 2018-13

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Illustraties omslag en scheidingspagina's: Optima Forma, Voorburg

Foto omslag: hansbroeksteeg / Nationale Beeldbank

Foto's binnenwerk (in chronologische volgorde): Rene du Chatenier Fotografie / Nationale Beeldbank; monalisa / Nationale Beeldbank; Robert Hoetink / Nationale Beeldbank; itsajoop / Nationale Beeldbank; hansenn / Nationale Beeldbank; GLDR / Nationale Beeldbank

ISBN 978 90 377 0872 1

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit scp-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag scp-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

scp-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via dans www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Vragen stellen	7
Wisselende generaties en uiteenlopende perspectieven	19
Vrijheid en verzorgingsstaat	37
Vindplaatsen van alledaagse vrede	55
Tegenstellingen in het Nederland van nu	73
Het belang van betrouwbare informatievoorziening	91
Nawoord	107
Verantwoording en werkwijze	110
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	111

Vragen stellen

Kim Putters

Vrijheid vraagt om verbinding en verbinding vraagt om dialoog

De vrijheid van de een grenst altijd aan de vrijheid van een ander. Het is relationeel, in relatie tot die ander. Om daar goed mee om te kunnen gaan, is er verbinding tussen mensen nodig. Elkaar zien en horen. Die verbinding vraagt om dialoog tussen bevolkingsgroepen, met respect voor elkaars opvattingen en manieren van leven. Het vraagt om kennis en informatie over hoe het echt met ons gaat. Die kennis is nodig om grenzen te kunnen stellen aan vrijheid die rechtvaardig zijn.

Op 4 mei herdenken we jaarlijks de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en van oorlogen en vredesmissies daarna. Het leert ons over wat een tekort aan vrijheid, verbinding en dialoog kan betekenen. Inmiddels zijn er steeds minder overlevenden die de Tweede Wereldoorlog zelf bewust hebben meegemaakt, maar de oorlog laat generaties later diepe sporen na. Voor sommigen zijn dat sporen van een indringende periode van polarisatie, onrechtvaardige behandeling, discriminatie, onderdrukking en moord. Voor anderen van een vreemde bezetting, schaarste en gebrek aan democratie en vrijheid.

In veel families, bedrijven en gemeenschappen zijn de verhalen daarover nog zichtbaar en voelbaar. Die worden via een generatiedialoog overgedragen. Dat gebeurt tussen mensen in families en in vriendenkringen, maar op collectief niveau ook via de instituties die onze manier van samenleven ordenen, zoals onze democratie en de verzorgingsstaat. En ook via de Nationale Herdenking op 4 mei. Het is niet vanzelfsprekend dat die verhalen ook verteld blijven worden. Soms worden het ook flarden van verhalen. Er schuilen achter oorlogsmonumenten, schilderijen, muziekstukken en musea of papieren voedselbonnen grote verhalen met actuele betekenis. Ze staan voor de vraag hoe 'vrij' we waren of zijn. Of er

verbinding tussen groepen mensen bestaat en er een dialoog op basis van onderling vertrouwen mogelijk is. Over hoe we dat verschillend kunnen ervaren, ook door de tijd heen.

Een samenleving houdt zichzelf een spiegel voor door daarover vragen te stellen. Om de flarden van verhalen te kunnen begrijpen of om vragen te stellen die eerder te pijnlijk waren. Bijvoorbeeld over de keerzijde van het verzet. Naast de moed en vrijheidsstrijd die achter verzet konden schuilen, was er immers ook leed bij anderen door de tegenreacties die op verzetsdaden volgden. Bovendien gaat elke tijd anders om met verzet en met verzetshelden, zo schrijft Bas Kromhout terecht in zijn essay *Beelden van verzet*, dat hij op verzoek van het Nationaal Comité schreef (Kromhout 2018). Het is maar één voorbeeld dat aangeeft hoe belangrijk een dialoog daarover in een vrije samenleving is. Geen debat om te overtuigen, maar een gesprek door te luisteren en elkaar te bevragen.

Een publicatie zonder antwoorden, maar met veel vragen

Deze publicatie is anders dan andere SCP-publicaties. De bundel presenteert geen nieuw onderzoek en omvat geen historische analyse die volledigheid pretendeert. De auteurs hadden bovendien de ruimte om meer essayistisch te werk te gaan. De bijdragen vinden evenwel hun basis in onderzoek zoals *De sociale staat van Nederland* (Bijl et al. 2017), de SCP-studies over de scheidslijnen in onze samenleving (Van den Broek et al. 2016; Vrooman et al. 2014), en over culturele veranderingen en media-gebruik (Wennekers en De Haan 2017). Ook het Nationaal vrijheids-onderzoek van Kantar, in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, was een inspiratiebron. We formuleren van daaruit vooral vragen.

Het herdenken van de Tweede Wereldoorlog helpt om de goede vragen te stellen over onze hedendaagse samenleving. Dat heeft een tweeledig doel. Allereerst om zoveel jaren later de flarden van de verhalen te kunnen plaatsen en begrijpen, zodat ze ons helpen reflecteren op hoe onze samenleving er vandaag voor staat en waar onrechtvaardigheid en extremisme aan de orde of in opkomst zijn. Zijn we in dialoog en verbinding,

of leiden gescheiden werelden tot polarisatie en (potentieel) conflict? Vertrouwen we elkaar in een wereld van *fake news* (nepnieuws) en *fact free politics* (feitenvrije politiek)? Nederland wordt wel beschouwd als een *high trust society* (een samenleving waarin veel sociaal en politiek vertrouwen bestaat), maar het vertrouwen in de publieke nieuwsvoorziening staat bijvoorbeeld onder jongeren en migranten onder druk (Den Ridder et al. 2017).

In de tweede plaats is het voor het functioneren van de democratische rechtsstaat van belang dat er gevraagd en ongevraagd betrouwbare en toegankelijke informatie beschikbaar is. Over onze opvattingen over de vrijheden van onszelf en van anderen. Over de manier van samenleven en wie daarbij wel en niet aangehaakt is. Over de manier waarop er grenzen aan de vrijheid gesteld worden en welk gesprek we daarover voeren in het licht van onze democratie (Den Ridder en Dekker 2015). Het Sociaal en Cultureel Planbureau draagt vanuit die rol met deze bundel bij aan het denken, spreken en discussiëren over de essentie van de democratische rechtsstaat in het licht van herdenken en vieren.

Leven in vrijheid vraagt om verbinding tussen mensen en verbinding vraagt om dialoog, ook over de grenzen van wat vrijheid is. Ik loop drie begrippen langs die in deze bundel op uiteenlopende wijze terugkomen: vrijheid, verbinding en dialoog.

Vrijheid: groot en klein

Onze grote vrijheid is de afwezigheid van oorlog en angst voor oorlogsgeweld. Kleine vrijheden zitten verscholen in onze alledaagse bezigheden op school, op het werk, bij de sportvereniging of in de wijk. Je vrij kunnen bewegen, keuzes kunnen maken over wat je wel en niet belangrijk vindt. Die keuzes raken veelal de vrije ruimte van anderen. De democratische rechtsstaat en de verzorgingsstaat hebben de rechten en plichten daarbij vastgelegd. Dat betreft zowel rechten die burgers beschermen, bijvoorbeeld tegen teveel en onrechtvaardige overheidsbemoeienis, als plichten van diezelfde overheid om burgers waar nodig in hun bestaanszekerheid te ondersteunen of te voorzien. De Universele Verklaring van de Rechten

van de Mens en daarop volgende verdragen verankerden de plichten van de overheid om terughoudend of juist voortvarend te zijn.

Alhoewel de verzorgingsstaat zich waarschijnlijk zonder de Tweede Wereldoorlog ook verder zou hebben ontwikkeld, heeft die periode duidelijk gemaakt dat burgers moeten weten waar de overheid voor staat. In overdrachtelijke zin is dat het ‘sociaal contract’ waarbij burgers weten welke bescherming ze van de overheid kunnen verwachten en andersom welke beperkingen of plichten zij daartegenover accepteren (Putters 2018).

Dit heeft de afgelopen decennia geleid tot een vreedzame samenleving met veel welvaart. De verbinding en dialoog tussen bevolkingsgroepen, verankerd in tal van instituties waarin sociale partners, het maatschappelijk midden en de overheid met elkaar in verbinding staan, droegen daaraan bij. Dat impliceerde commitment aan de uitkomsten van die dialoog in termen van bijvoorbeeld afspraken over arbeidsomstandigheden. Het leidde er soms toe dat we elkaar vooral met rust lieten, zoals in de verzuiling die de samenleving voor en vlak na de oorlog kenmerkte, waarin er gescheiden werelden bestonden langs religieuze en wereldbeschouwelijke lijnen. Tegelijkertijd zorgden elites van politici, bestuurders, ondernemers en wetenschappers voor de verbinding om conflicten te voorkomen. Vanaf de jaren zestig brokkelden de zuilen snel af.

Hoe werkt in onze huidige samenleving het borgen van de grote en kleine vrijheden?

Verbinding: verweven systemen, maar gescheiden leefwerelden

Oorlog is op Nederlands grondgebied al bijna 75 jaar grotendeels afwezig. De kwaliteit van leven in Nederland is hoog. De gemiddelde levensverwachting stijgt door, net als het inkomen en bijvoorbeeld de mobiliteit van mensen. Criminaliteit neemt af en velen voelen zich veilig. Er is een oudere en hoger opgeleide bevolking, we combineren steeds meer het werken, leren en zorgen, en de informatie- en communicatietechnologieën veranderen de manier waarop we met elkaar communiceren en samenleven (Bijl et al. 2017). Er zijn echter hardnekkige verschillen in de samenleving, bijvoorbeeld in levensverwachting en bestaanszekerheid,

tussen academici en praktisch geschoolden, maar ook tussen mensen met en zonder een migratieachtergrond.

Hoogopgeleiden worden gemiddeld zeven jaar ouder, leven tot twintig jaar langer in goede gezondheid en hebben een tot drie keer zo grote kans op werk. Ook in de ervaren politieke invloed lopen de verschillen uiteen naar opleidingsniveau, leeftijd en etnische achtergrond. Laag- of praktisch opgeleiden ervaren minder invloed, migranten voelen zich minder vertegenwoordigd en jongeren vertrouwen de politiek en media minder. Ondanks een recent toegenomen optimisme over de richting die het opgaat met Nederland (Dekker et al. 2018), zien we dat dit, opgeteld bij bijvoorbeeld voorvallen van discriminatie op etnische achtergrond, leeftijd of geaardheid, ook gevoelens van onzekerheid, angst en onbehagen voedt. Zorgen over 'de manier van samenleven' staan steevast in de top van het nationaal probleembesef, zoals het SCP dat in het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB) elk kwartaal in kaart brengt.

De individuele kwaliteit van leven in Nederland is dus hoog. De verzorgingsstaat was erop gericht mensen te compenseren voor gebreken, om zo om te gaan met de ongelijkheid tussen *haves* en *havenots*. Die compensaties blijken niet altijd voldoende om te kunnen meedoen in de samenleving. Steeds meer komt het aan op het hebben van sociale netwerken, communicatieve vaardigheden en het vermogen om met onzekerheden om te gaan (Van den Broek et al. 2016). Daar komt bij dat vanwege kostenstijgingen van sociale voorzieningen en van zorg, de eigen verantwoordelijkheid veel meer als uitgangspunt van het overheidsbeleid gekozen is. Dat is niet voor iedereen een oplossing, vooral als de daartoe benodigde vaardigheden minder aanwezig zijn. Netwerken zijn er niet altijd, bureaucratie is vaak ondoorgrondelijk en er is een risico van willekeur in wie geholpen wordt. We spreken steeds vaker over de nieuwe scheidslijn tussen *cans* en *cannots* (De Beer 2016).

Dat raakt de manier waarop we onze systemen hebben ingericht, zowel op het niveau van de samenleving met de systemen van de verzorgingsstaat en de democratische rechtsstaat, als op het niveau van vreedzaam samenleven in de wijk, op scholen en in families. Is er sprake van weder-

kerigheid en solidariteit die als basis dient voor verbinding tussen groepen mensen? Of worden mensen al dan niet bewust uitgesloten? Wordt de representativiteit in onze politieke democratie herkend en gewaardeerd of op de proef gesteld? Het invoeren en weer afschaffen van het raadgevend referendum laat zien hoe de politiek worstelt met die vraag. Vooral middelbaar en lager opgeleiden ervaren afstand tot de systemen. Het gaat om burgers die veel mondiger zijn dan vroeger en die afstand ook bewust ervaren, wat invloed heeft op de beleving van vrijheid en onderlinge verbondenheid (Azaaj et al. 2018; Putters 2016).

Dialogo: (on)betrouwbare informatie en informatiedragers

Gevoelens van onzekerheid en onbehagen hebben veel te maken met ontwikkelingen die van buiten Nederland komen. Opnieuw zijn vele miljoenen mensen op de vlucht voor oorlog en terreur. Migratiestromen domineren de nationale verkiezingen in Europa en de Verenigde Staten. Er is zowel heftige maatschappelijke weerstand tegen de opvang van deze migranten als particulier initiatief om juist mensen op te vangen. Onzekerheden over bedoelingen van nieuwkomers, schuring tussen culturen, religies en gewoonten en zorg over extremisme (radicalisering en moslimterreur) voeden bij sommigen gevoelens van verlies en onbehagen. De vraag wie en wat te vertrouwen staat regelmatig ter discussie. Tegelijkertijd is er ook angst voor vormen van populisme en een geloof in drastische oplossingen.

De rol van informatie en informatiedragers zoals de media daarbij is groot. Welke berichten bereiken ons wel en welke niet? Is nieuws te vertrouwen of nep? Die vraag kwam regelmatig naar voren bij verschillende verkiezingen in Europa en in de Verenigde Staten. Campagnes verlopen via sociale media, maar wat waarheid is, valt voor velen lastig te onderscheiden. Stellingnames en opvattingen zijn er in overvloed, via talloos veel kanalen off- en online, maar betrouwbare en objectieve informatie is soms lastig te vinden. Hoor en wederhoor, en de vaardigheid om informatie te vinden en te wegen zijn onmisbaar om als burger keuzes te maken te midden van alle informatieconcurrentie (Van den Broek et al. 2016). Komen we nog buiten de eigen 'filterbubbels'?

Het scp probeert bij te dragen aan toegankelijke en betrouwbare informatie over de maatschappelijke ontwikkelingen en het dagelijks leven van burgers in Nederland. Voor een dialoog tussen groepen in de samenleving over wat wel en niet onrechtvaardig is, moeten de feiten immers goed op een rij staan. En toegankelijk zijn voor iedereen. Het is aan de politiek om vervolgens keuzes te maken. Het is aan mensen in de wijk, op school en in families om dat in hun eigen leven te doen. Daar gaat de wetenschap niet over. De wetenschap is echter niet de zoveelste mening, maar draagt bij aan waarheidsvinding.

Herdenken helpt bij het stellen van vragen

De titel van deze bundel is *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen*. Daarvoor is het nodig om vragen te stellen. En dat we op zoek gaan naar de feiten. Dat is het uitgangspunt in de bijdragen en ons dagelijks werk. Er zijn veel vragen te stellen. Over de wijze waarop we onze vrijheid ervaren, wat vrijheid ten opzichte van de ander betekent, of polarisatie en discriminatie leiden tot maatschappelijk conflict, wanneer nieuws als nep wordt weggezet. Zien en horen we de ander, weten we wie zich buitengesloten voelt? We verkennen of de systemen op samenlevingsniveau, in de wijk of de familie een antwoord hebben. Wij formuleren er geen antwoord op, maar laten zien dat de Tweede Wereldoorlog helpt om de vragen scherper te stellen.

Andries van den Broek gaat in op de dynamiek van het herdenken en van de vragen die daarbij worden gesteld. Het verloop van de tijd en de wisseling der generaties leidt tot wisselende perspectieven. Stellen nieuwe generaties andere vragen en wat betekent dat voor het herdenken, ook als het over de schaduwkanten van ons verleden gaat?

Ab van der Torre en Martin Olsthoorn schetsen hoe de Nederlandse democratische rechtsstaat en verzorgingsstaat door de Tweede Wereldoorlog beïnvloed werden. Is ons samenlevingsmodel toegerust om de randvoorwaarden te scheppen waarbinnen elk lid van de gemeenschap in vrijheid en verbinding kan leven?

Esther van den Berg en Wouter Mensink gaan op zoek naar de zogenaamde ‘vindplaatsen’ van alledaagse manieren waarop mensen verbinding met elkaar maken en in dialoog zijn. En waar ze dat doen: op school, in de wijk of bijvoorbeeld bij de opvang van vluchtelingen. Hoe werkt dat, vreedzaam samenleven, en wanneer gaat dat moeizaam of leidt het tot protest?

Lotte Vermeij en Marcel Coenders laten zien dat er in de samenleving van vandaag hardnekkige tegenstellingen bestaan, waaronder die tussen mensen met en zonder een migratieachtergrond. Terwijl tegenstellingen rond seksuele geaardheid hun scherpte lijken te verliezen, nemen die rond opleidingsniveau juist toe. Hoe brengen we deze tegenstellingen tot uiting? En hoe kunnen we elkaar blijven begrijpen?

Annemarie Wennekers laat zien dat het vertrouwen in instituties en informatie onder druk staat. Er zijn zorgen om *fake news* en manipulatie. Hoe belangrijk zijn de klassieke en de nieuwe institutionele dragers van informatie en communicatie voor verbinding en dialoog tussen groepen mensen in onze vrije samenleving? Hoe weten we of berichtgeving te vertrouwen is?

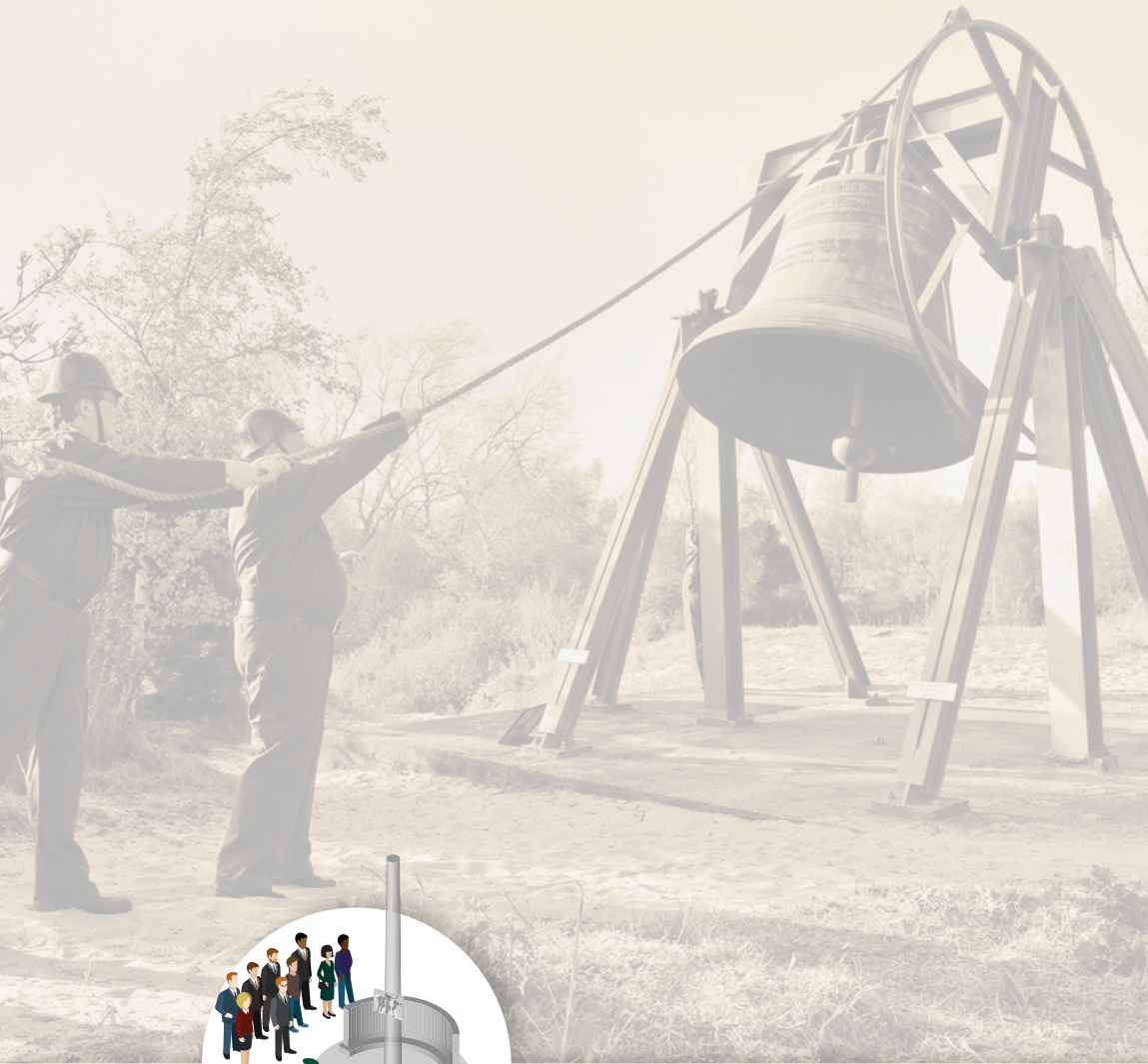
In het nawoord wordt kort gereflecteerd op vrijheid, verbinding en dialoog in onze huidige samenleving, maar ook op enkele uitdagingen op ons pad.

De bijdragen in deze bundel¹ waren een inspiratiebron voor de door Kim Putters op 4 mei 2018 uitgesproken woorden bij de Nationale Dodenherdenking op de Dam in Amsterdam. De toespraak staat in bijlage 1.

1 Wij zijn Bas Kromhout (historicus) en Nine Nooter (voormalig directeur Nationaal Comité 4 en 5 mei) zeer erkentelijk voor hun waardevolle opmerkingen bij het tot stand komen van deze bundel.

Literatuur

- Azaaj, I., M. Sodderland en S. de Regt (2018). *Doelgroepenonderzoek woni*. Utrecht: Motivaction en Universiteit Utrecht.
- Beer, P. de (2016). De grote golf van het sociale stelsel. In: P. van Lieshout (red.), *Sociale (on)zekerheid: de voorziene toekomst* (p. 63-88). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bijl R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.) (2017). *De Sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van der Ham en A. Wennekers (2018). *Burgerperspectieven 2018-1. Continu onderzoek burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kromhout, B. (2018). *Beelden van verzet. Hoe elke generatie anders omgaat met verzetsverleden*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Putters, K. (2016). *Land tussen hoop en vrees. Over het politiek en maatschappelijk vertrouwen van Nederlanders*. Dreeslezing 17 november 2016, Den Haag.
- Putters, K. (2018). *Een lokaal sociaal contract. Voorwaarden voor een inclusieve samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en I. Andriessen (2017). *Burgerperspectieven 2017-2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wennekers A. en J. de Haan (2017). *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmidia via oude en nieuwe kanalen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wisselende generaties en uiteenlopende perspectieven

Wisselende generaties en uiteenlopende perspectieven

Andries van den Broek²

Generaties binnen families

Aangezien ik in 1958 geboren ben, heb ik de Tweede Wereldoorlog niet meegemaakt, maar wel heb ik mijn ouders daar over horen vertellen. Beiden maakten de oorlog als kind en tiener mee in Rotterdam. Tot aan het eind van haar leven hield mijn moeder de oorlog op afstand, al zei ze wel eens dat ze in haar dromen nog de laarzen van marcherende Duitse soldaten door de straten van Rotterdam-Zuid hoorde galmen. En vertelde ze van haar zus, die door Engels *friendly fire* om het leven kwam. Op gevorderde leeftijd ging mijn vader zich daarentegen steeds actiever met de oorlog bezighouden, om ten slotte zijn herinneringen uit te schrijven en in een boekje vast te leggen (Van den Broek Sr 2012). Twee uiteenlopende latere reacties van twee mensen die in vergelijkbare fasen van hun levens, een paar straten van elkaar, dezelfde historische gebeurtenissen ondergingen, ook al bracht de grote geschiedenis in individuele levens verschillende concrete gebeurtenissen met zich mee.

De herinneringen van mijn vader zijn nu opgetekend in verhalen. Hij is niet de enige die decennia later alsnog zijn herinneringen vastlegde. Die van mijn moeder waren flarden en zullen dat blijven, om stilaan te verwaaien. Naarmate binnen families de laatste generaties die nog bewust de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt sterven, moeten latere generaties het meer en meer doen met verhalen en flarden. De vraag is of,

2 Met dank aan de historici Kees Ribbens en Bas Kromhout voor hun waardevolle commentaar op een eerdere versie.

hoe lang en in welke vorm die oorlog voor latere generaties een ijkpunt in de familiegeschiedenis zal blijven, en welke vragen ze zich daarbij stellen.

Mijn vader zelf had trouwens deels al met flarden in plaats van verhalen te maken. Mijn opa had in het verzet gezeten, maar was daar zwijgzaam over. Heel veel weet mijn vader er eigenlijk niet van. Ook niet over de achtergrond van de onlangs opgedoken foto, met zittend in het midden mijn opa. Binnen families zijn er tussen generaties soms meer vragen dan antwoorden (Winter 2014).

Afbeelding 1

Grootvader van vaders kant van de schrijver, zittend

Voor verhalen over de oorlog was en is er overigens lang niet altijd een luisterend oor. In *De zwarte plak*³, een van de gevoelige liedjes van Rowwen Hèze, bezingt Jacques Poels hoe iemand die als jongen getuige is van verzetsdaden daar tijdens de oorlog niet over mag praten:

3 Zie: www.youtube.com/watch?v=03Of7-wokAU.

*'t vel't ni mei um wat te zegge, als ge neet wet wie 't huure mog
iederien kan good of fout zien, ge wet van alles neet genog*

En hoe die iemand dat later op gevorderde leeftijd bij vlagen wel wil, erachter komt dat er niet zo maar een luisterend oor voor te vinden is:

*'t vel't ni mei um wat te zegge, als ge neet wet wie 't huure wil
soms inens 'n oor lang proate, en dan wir daage vul te stil.*

De wisseling der generaties binnen families betekent stilaan het einde van mondeling overgebrachte herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog uit de eerste hand. En van de mogelijkheid om de voorouders rechtstreeks naar hun ervaringen te vragen.

Familieoverlevering is echter niet het enige kanaal waarlangs informatie over die oorlog wordt overgedragen. Dat gebeurt ook door historici en erfgoed- of herinneringsprofessionals in oorlogsmusea en herinneringscentra, en door overdracht van historische beelden en kennis in de samenleving. Ook in die twee gevallen speelt de wisseling der generaties een rol van betekenis.

Generaties onder historici en erfgoedprofessionals

Wat we uit het verleden het herinneren waard vinden en hoe we ons dat herinneren, wisselt door de tijden heen. Ook het gezaghebbend optekenen van de geschiedenis is mensenwerk en staat bloot aan de tand des tijds, zelfs onder professionals. De beelden van verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog veranderden in de decennia erna van perspectief en van toon. Opeenvolgende generaties historici en erfgoedprofessionals verschillen, ook wel onderling, in hun visie op het oorlogsverleden respectievelijk in de wijze waarop ze aan het herdenken op 4 mei vorm geven (Keesom et al. 2012; Kennedy en Romijn 2013; Kromhout 2018; Raaijmakers 2014).

Bas Kromhout (2018, de volgende quotes zijn aan hem ontleend) schetst drie historische fasen in de beelden van verzet. Eerst overheerste wat hij

‘het patriottisch beeld’ noemt. In dat beeld toonde het Nederlandse volk zich onverzettelijk en saamhorig, in lijn met ‘ons volkskarakter en onze nationale traditie’ (citaat uit 1946 uit de brochure bij de tentoonstelling Weerbare democratie, in de Nieuwe Kerk te Amsterdam). Ter gelegenheid van de onthulling van het Nationaal Monument op de Dam in 1956 heette het dat ‘het gansche volk’ had gediend als ‘de klankbodem voor de verbeterde strijd tegen de overweldiger.’ Het onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog (op 8 mei) opgerichte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIO, later NIOD) had aanvankelijk het verzet van het Nederlandse volk tegen de Duitse tirannie als grondtoon.

Toch was het verhaal niet unisoos. Zo was de verzetsgeschiedenis deels verzuild. Godsdienstige verschillen tussen protestanten en katholieken stonden soms de gezamenlijke kerkelijke herdenking van oorlogsslachtoffers in de weg. Scherper was de verdeelde verzetsgeschiedenis zichtbaar rond communisten. Voor hen was verzet tegen het fascisme synoniem met verzet tegen (de eindfase van) het kapitalisme. Anderen vatten de strijd tegen totalitarisme juist op als een strijd tegen zowel fascisme als communisme. Ook liepen de interpretaties van de gebeurtenissen in Indonesië uiteen: waren de voorstanders van de nieuw uitgeroepen republiek verraders, of waren ze ook in verzet?

Later klonken andere geluiden dan die van heldhaftig verzet, van meet af aan wel als ondertoon aanwezig, luider. Rond 1960 stelde een door de NS gefinancierde studie naar de Spoorwegstaking de collaboratie van de NS en de rol in het vervoer van opgepakte Joden naar Westerbork aan de orde. Zeker na de in 1965 verschenen studie *Ondergang* van Jacques Presser kwam de holocaust in de beeldvorming over de oorlog centraal te staan, inclusief de vraag hoe het kon dat zo veel Nederlandse Joden daaraan ten slachtoffer vielen. In de termen van Kromhout maakte het patriottisch verzetsbeeld daarmee plaats voor een pessimistisch beeld, met slechts weinig helden te midden van een overwegend passieve bevolking. Volgens de meest kritische geluiden had de bevolking veel te weinig verzet tegen tirannie gepleegd.

Dit pessimistische beeld ging over in wat Kromhout het humanistisch verzetsbeeld noemt, met het opkomen voor vrijheid, rechten en welzijn van anderen als zingevend perspectief, waarin het verleden nadrukkelijker met het heden wordt verbonden. Hoeders van het patriottische perspectief waren niet onverdeeld verguld met de accentverschuiving van helden naar slachtoffers en naar universele waarden. De perspectieven zijn naast elkaar blijven bestaan. In de woorden van het Platform Herinnering Tweede Wereldoorlog (2016) gaat het bij die oorlog niet alleen om de historische gebeurtenis, maar ook om het bredere perspectief van de kernwaarden die toen onder druk stonden: verdraagzaamheid, medemenselijkheid en gelijkwaardigheid. De verbreding tot universele waarden terwijl anderen nog het patriottisch beeld koesteren maakt het lastig een vorm van herdenken te vinden waarin iedereen zich herkent (Kennedy 2012).

Binnen de kringen van de hoeders van herdenken en vieren is de diversiteit aan interpretaties en aan groepen die gehoord willen worden, aanleiding tot bezinning op vragen als ‘Wat te herdenken? En hoe?’ Deze vragen zijn niet nieuw, maar spelen al van kort na de bevrijding, al domineerde toen nog het heroïsch-verzetsperspectief. Blijkbaar komen in andere tijden andere aspecten van herdenken op de voorgrond te staan. Dat was zo en zal waarschijnlijk zo blijven. Wat wel verandert, is dat de ooggetuigen stilaan van het toneel verdwijnen. Wat zullen komende generaties het herdenken waard vinden?

Generaties in de samenleving

Het is in de volksmond en in de journalistiek niet ongebruikelijk om met enige stelligheid te spreken van een onderscheid tussen welomlijnde generaties. Zo heette het lang veelzeggend te zijn om tot de vooroorlogse generatie te behoren. Dan kende men schaarste en had men onvrijheid aan den lijve ondervonden. Daarom, was de gedachte, wist men nog van aanpakken en wist men recht en orde nog op waarde te schatten. Voor latere geboortejaargangen waren weelde en vrede vanzelfsprekendheden, wat een ander arbeidsethos en minder gezagsgetrouwheid tot gevolg gehad zou hebben.

Het is een vrij alledaagse gedachte dat indringende gebeurtenissen een blijvende indruk achterlaten. Een verbijzondering daarvan is dat indringende gebeurtenissen tijdens iemands jeugd in sterkere mate een blijvende invloed doen gelden. De jeugd is immers de fase in het leven waarin men zich een persoonlijkheid, identiteit en zelfbeeld vormt. Dan opgedane indringende ervaringen kunnen de lading van vormende of formatieve ervaringen krijgen. Op basis hiervan zijn, ook in de sociologie, wel scherpe scheidslijnen tussen generaties gesuggereerd (Becker 1992), al zijn die zeker niet onbetwist (Van den Broek Jr 2001).

Interessant in relatie tot de Tweede Wereldoorlog en tot het herdenken ervan is het perspectief dat generaties niet zozeer handelingseenheden zijn, als wel herinneringseenheden of herinneringsgemeenschappen (Adriaansen 2011; Ribbens 2014). Jacques van Doorn schreef in deze zin over de doorwerking van de ervaringen van de Indië-veteranen, die tegen de nieuw uitgeroepen Republiek Indonesië vochten, een episode die hij zelf als dienstplichtig militair aan den lijve ondervond (Van Doorn 2002). Men deelt een gemeenschappelijk doorleefde tijd, maar ontwikkelt op basis daarvan niet per se ook gemeenschappelijke houdingen en handelingen. Karl Mannheim, een kleine eeuw terug de grondlegger van het moderne denken over de maatschappelijke betekenis van generaties, schreef dat een indringende formatieve ervaring weliswaar het ‘natuurlijke wereldbeeld’ van de leden van een generatie vormt, maar dat op die gedeelde invloed uiteenlopende reacties mogelijk zijn (Mannheim 1928/'29).⁴

Een andere omgang met het generatieperspectief is te vinden in de notie van cohortvervanging. Dan ligt de nadruk niet op waar precies welke generaties van elkaar verschillen, maar op de maatschappelijke gevolgen van het biologische gegeven van geboorte en dood. Als geboortegaargangen die uit de bevolkingsopbouw wegvallen worden ‘vervangen’ door geboortegaargangen die van hen verschillen, verandert geleidelijk de samenstelling van de bevolking. In relatie tot de Tweede Wereldoorlog bereikt dit

4 Vermeldenswaard in dit verband is wellicht dat Karl Mannheim Joods was. Hij vluchtte in het interbellum uit achtereenvolgens Hongarije en Duitsland, om in Engeland, en in het Engels, zijn loopbaan te vervolgen.

geleidelijke proces bijna zijn voltooiing. Ieder jaar sterven er mensen die de oorlog nog mee hebben gemaakt en komen er mensen voor in de plaats voor wie die oorlog tot een grijs verleden behoort. Sociologen noemen de sluipende verandering op basis van cohortvervanging wel ‘een stille revolutie’ (Inglehart 1977): geen enkel individu hoeft te veranderen, toch verandert de samenleving.

Onstuitbaar voltrekt zich de stille revolutie van het langzaam uitsterven van degenen die de Tweede Wereldoorlog zelf meemaakten. Het is in de wereldgeschiedenis uiteraard niet de eerste keer dat er geen ooggetuigen van een vroegere oorlog meer in leven zullen zijn. In de Engelstalige folkmuziek doet een lied van Eric Bogle de ronde over de mars van Australische veteranen ter herdenking van de slag bij Gallipoli uit de Eerste Wereldoorlog, een mars waarin steeds minder mensen meelopen (hier de versie van The Pogues⁵):

*Now every April I sit on my porch and I watch the parade pass before me
I watch my old comrades, how proudly they march, reliving old dreams of past glory
And the old men march slowly, all bent, stiff and sore, the forgotten heroes from a
forgotten war
And the young people ask “What are they marching for?” and I ask myself the same
question
And the band plays Waltzing Matilda and the old men still answer the call
But year after year their numbers get fewer, some day no one will march there at all*

‘Some day no one will march there at all.’ Dit heeft binnen afzienbare tijd heel praktische gevolgen voor de dodenherdenking op de Dam op 4 mei. Tot nu toe zijn de eerste kransleggingen na 20.00 uur voorbehouden aan mensen die de oorlog zelf meegemaakt hebben (oorlogsbetrokkenen). Onvermijdelijk komt eens het moment dat die er niet meer zijn.

‘Some day no one will march there at all.’ Het toekomstige gesprek over de Tweede Wereldoorlog zal op enig moment een gesprek zonder ooggetuigen zijn. Herinneringsprofessionals streven ernaar te komen ‘van een collectief verbindend trauma naar een collectief verbindende toe-

5 Zie: www.youtube.com/watch?v=cZqN1glz4JY.

komst', in de woorden van de commissie-Cohen (2015), die zich over de versterking van de herinnering boog. In het bevorderen van een verbindend gesprek over de Tweede Wereldoorlog ligt voor die professionals de uitdaging besloten om inclusief te zijn in de inhoud en de vorm van de verbindende boodschap. Hoe banaal dat in dit verband wellicht klinken moge, dit vergt bij het denken over de essentie van die boodschap blijvende aandacht voor een publieksgerichte benadering, waarin niet alleen de boodschap zelf centraal staat, maar (vooral) ook de vraag wat die boodschap hoe gebracht voor wie kan betekenen.

Onder historici leven echter verschillende beelden over de oorlog (Kennedy en Romijn 2013 over Van der Heijden 2011). Onder de bevolking is het de vraag in hoeverre er wel sprake is van een 'collectief verbindend trauma'. Zeker in het huidige tijdsgewricht is een 'collectief verbindende toekomst' geen vanzelfsprekende uitkomst. De mate waarin mensen zich terugtrekken in digitale informatiebubbels of zelfs echokamers met vooral gelijkgestemden (RMO 2011), komt de kwaliteit van dat toekomstige gesprek en de kans op een 'collectief verbindende toekomst' niet ten goede. Echter, ter relativering, ook in het predigitale tijdperk was er al sprake van gescheiden leefwerelden, ook over de oorlog. Het is daarmee een open vraag of de Tweede Wereldoorlog een verbindend gespreksonderwerp tussen generaties en tussen informatiebubbels zal blijken te zijn.

Tot de doelstellingen van het Platform Herinnering Tweede Wereldoorlog (2016), in het leven geroepen na de commissie-Cohen, behoort dat men inzet op 'een breder, diverser en jonger publiek' door 'doelgroepen te bereiken met een voor hen aansprekend aanbod.'⁶ Deze woordkeus bezigt men in het cultuurbeleid al decennia. Een uitvloeisel van het Platform is de keus voor themajaren; in 2018 gebeurde dit voor het eerst, met als thema Verzet. Een tweede uitvloeisel is nader onderzoek (Azaai et al. 2018), waarbij onder meer de aanbeveling was om te zoeken naar meer aansprekende vormen van herdenken. In de publicatie *Tonen van de oorlog* (Ribbens en Captain 2011) zijn enkele opties verkend, met aandacht voor

6 Ook de inhoud van dit document betreft overigens veel meer de binnen- dan de buitenwereld. Wel wordt er het door Motivaction uitgevoerde doelgroepenonderzoek in aangekondigd (Azaai et al. 2018).

mogelijke lessen uit en aanknopingspunten in de beleveniscultuur, erfgoedtoerisme en digitalisering, met name sociale media.

In de wereld van het erfgoed, en in die van de kunst, staat al geruime tijd de uitdaging centraal om een oplossing te vinden voor de spanning tussen het bijzondere van het gebodene en de belangstelling daarvoor van een breed publiek. Naarmate die uitdaging ook meer voor de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog gaat gelden, gaat die oorlog in dat opzicht steeds sterker op het andere erfgoed lijken. Omgekeerd staan binnen dat andere erfgoed momenteel meer ook de ongemakkelijke kanten ervan in de schijnwerper, en klinkt de roep om een sterker humanistisch perspectief vanuit universele waarden.

Komende generaties en de Tweede Wereldoorlog

Het herdenken van de Tweede Wereldoorlog was niet altijd voor iedereen hetzelfde. De communisten hadden hun eigen herdenkingstraditie, veteranen voelden zich lange tijd meer op hun plaats bij de viering bij Hotel De Wereld in Wageningen op 5 mei en de Indische gemeenschap herdenkt (ook) op 15 augustus bij het Indisch monument. Het herdenken van de Tweede Wereldoorlog was ook niet altijd hetzelfde, dat is voortdurend in beweging geweest. Zo is het Nationaal Comité 4 en 5 mei niet van alle tijden, maar is het pas ruim veertig jaar na de oorlog in het leven geroepen, met het oog op een meer eendrachtige herdenking.

Vóór het televisietijdperk lag de nadruk op lokale herdenkingen, waar de toen nog Amsterdamse herdenking op de Dam er een van was. In het televisietijdperk ging de aandacht in eerste instantie uit naar de herdenking op de Waalsdorpervlakte, nog altijd rechtstreeks te zien op RTL. De eerste Nationale Herdenking op de Dam dateert van 1968, toen 's middags en zonder televisie. Pas sinds 1988 vindt de herdenking daar 's avonds plaats en is die rechtstreeks op de publieke omroep te zien. Evenmin was het herdenken altijd geheel onomstreden. Nu en dan ook flakkerde de discussie op over de reikwijdte van wie precies te herdenken op 4 mei. In recente jaren was er ophef over lokale initiatieven om ook Duitse gevallen te gedenken. In eerdere jaren waren het militaire, het elitaire en het kerke-

lijke karakter van de herdenking,⁷ alsook de volgorde waarin de kransen werden gelegd, inzet van discussie (Keesom et al. 2012).

Nederland bleef door neutraliteit buiten de Eerste Wereldoorlog. Mede daarom voelt het wegvallen van ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog zo bijzonder aan. Hoe dan ook roept hun uitsterven vragen op over de toekomst van herdenken en vieren. Wat op 4 mei wordt herdacht,⁸ werd eerder al geleidelijk verbreed (Keesom et al. 2012). Recent introduceerde het Nationaal Comité 4 en 5 mei bij de kranslegging op 4 mei video's waarin een jongere vertelt over de ervaringen van zijn of haar grootouders. Behalve als uitvloeisel van het praktische gegeven dat die grootouders door ziekte of sterven hun eigen verhaal niet meer zelf kunnen doen, is dit ook te zien als symbolisering van de wens dat de ervaringen van degenen die de oorlog nog wel meemaakten, overgedragen worden aan latere generaties en door latere generaties gekend en herdacht zullen worden. Of het herdenken van de Tweede Wereldoorlog ook in de toekomst een vaste plaats in het collectieve bewustzijn zal hebben, hangt ervan af of die oorlog ook zonder de aanwezigheid van oorlogsgetroffenen kan bogen op een solide herinneringsgemeenschap, ook al is die herinnering dan niet meer uit de eerste hand. Alleen geschraagd door een 'nieuwe' herinneringsgemeenschap van niet-getroffenen zal dat het geval zijn.

Hoewel daar eind vorige eeuw enige tijd voor werd gevreesd, zijn er aanwijzingen dat er voor een 'herinneringsgemeenschap uit ondervinding', een 'herinneringsgemeenschap uit overlevering' in de plaats gekomen is. Diverse studies wijzen uit dat de Tweede Wereldoorlog voor recentere generaties nog altijd actualiteitswaarde heeft en dat die latere generaties hechten aan het herdenken ervan. De 2017-editie van het Nationaal Vrijheidsonderzoek dat het Nationaal Comité 4 en 5 mei jaarlijks laat uitvoeren, liet een groot draagvlak zien voor herdenken op 4 mei: 41% van de ondervraagden gaf aan het 'heel belangrijk te vinden', en nog eens

7 Dat laatste betrof vooral de aan de plechtigheid op de Dam voorafgaande herdenking in De Nieuwe Kerk.

8 In 1946 viel 5 mei op een zondag. Omwille van de zondagsrust vond de herdenking daarom op 4 mei plaats, wat sindsdien zo gebleven is.

40% ‘belangrijk’ (Kantar Public en Nationaal Comité 4 en 5 mei 2017, vgl. Keesom et al. 2012 en Van Doorn 2002, die wees op eerder onderzoek waaruit grosso modo hetzelfde bleek).

Wel tekent zich in dat Nationaal Vrijheidsonderzoek een differentiatie naar leeftijd af: mensen ouder dan 50 jaar vinden herdenken twee keer zo vaak ‘heel belangrijk’ als 13-25-jarigen (ruim de helft versus een kwart). Of uitgedrukt in geboortear: in de geboorteargangen van voor het midden van de jaren zestig vindt men dat twee keer zo vaak ‘heel belangrijk’ als in de geboorteargangen van na 1990. Dit is geen neutrale herformulering. Hoe sterker deze differentiatie te interpreteren is als een aan het geboortear gebonden waardering van herdenken, des te meer zou het proces van cohortvervanging in de toekomst een aanzet tot een geleidelijke afname van de waardering van herdenken kunnen betekenen. Nadere analyses zijn nodig om hier een uitspraak over te doen.

De generaties van oorlogsbetrokkenen zijn herinneringseenheden of herinneringsgemeenschappen bij uitstek. Zij ervoeren die jaren aan den lijve. Die ervaring hebben de generaties die na die oorlog opgroeiden niet. De uitkomsten hierboven duiden op mogelijke verschillen tussen vroegere en recentere generaties in de erkenning van de Tweede Wereldoorlog als een bijzonder moment of als ijkpunt in onze geschiedenis.

Overigens vindt onder jongeren c.q. recentere geboorteargangen nog eens de helft herdenken ‘belangrijk’. Het lagere aandeel ‘heel belangrijk’ hoeft bij de hoeders van dat herdenken dus niet alle alarmbellen te doen afgaan. Waarom precies de Tweede Wereldoorlog ook bij latere generaties sterk leeft, is moeilijk te zeggen. Het gaat vermoedelijk om een samenspel van overdracht binnen families, in het onderwijs, via officiële herdenkingen en langs de band van de aandacht ervoor in de (populaire) cultuur: films, televisieseries, musicals, literatuur en, als jongste loot aan de stam, games (Ribbens 2014). Documentaires, films en series zijn vaker genoemde bronnen van informatie over de oorlog dan familie verhalen, herinneringscentra en onderwijs (Mager et al. 2015).

Het is aannemelijk dat naarmate ooggetuigen wegvallen, de gemedialiseerde beeldvorming nog aan gewicht zal winnen. De hoeders van het herdenken dienen zich daar naar inhoud en vormgeving bewust van te

zijn. Daarbij is ook de vraag aan de orde of het royale aanbod aan films en televisieseries over de Tweede Wereldoorlog niet gedeeltelijk berust op een achtergrond die weinig met historische interesse of met herdenken te maken heeft. Verhalen uit en over de Tweede Wereldoorlog zijn verzekerd van een dramatisch decor. En ze voorzien in de aloude behoefte aan het format van schurken en monsters versus helden en martelaren, hoewel de grens daartussen in de realiteit vaak aanzienlijk minder eenduidig was (Lowe 2017; Van Vree 2018).

Actuele vragen bij toen

Herinneren en herdenken zijn door de tand des tijds en in handen van opeenvolgende generaties aan verandering onderhevig geweest. Dat zal zo blijven. Geen enkele traditie is in beton gegoten, hoewel puristen die zich als verdedigers van een traditie opwerpen dat wel willen doen geloven, en bewerkstelligen.

Naarmate de persoonlijke binding met de feitelijke historische gebeurtenissen van bezetting en verzet lossen wordt en zelfs verdwijnt, kunnen herdenken en vieren sterker in het teken komen te staan van actuele zorgen en vragen. Meer invloed van de dominante verhalen en beeldtaal in films, games en andere vormen van populaire cultuur behoort eveneens tot de mogelijkheden. Een puristische reflex om terug te keren tot de kern van het 'echte' herdenken is evenmin ondenkbaar. Zelfs in dat geval zal het antwoord op de vraag wat dan wel dat 'echte' herdenken is meer besloten liggen in de zorgen en zienswijzen van dat moment dan in de gebeurtenissen tussen 1940 en 1945.

Nieuwe generaties, deels met een andere culturele en historische achtergrond, kunnen bij de Tweede Wereldoorlog en bij het herdenken ervan andere vragen stellen. In het licht van de huidige tijdgeest komt er dan mogelijk meer oog voor de ongemakkelijke of schurende kanten daarvan. Wellicht heeft dat meningsverschillen, emoties en spanningen tot gevolg, zeker wanneer het gevoel ontstaat dat daarmee aan de ware Nederlandse

identiteit wordt gemorrelt.⁹ Erfgoed heeft echter dikwijls ook een keerzijde. Het kan verbinden, maar ook schuren en tot wrevel en spanningen leiden (Van Houweligen en Van den Broek Jr 2015).

Zo zijn de huidige discussies over Jan Pieterszoon Coen en over Zwarte Piet geënt op een andere kijk op het verleden, met meer aandacht dan voorheen voor de hardheid van het Nederlandse optreden in ‘de Oost’ en voor het Nederlandse slavernijverleden in ‘de Oost’ en ‘de West’. Met meer aandacht ook voor het perspectief van degenen die het Nederlands optreden ondergingen. Pleidooien om er voor te waken dat verleden de maat te nemen met de normatieve meetlat van nu, laten onverlet dat over het verleden allerlei vragen te stellen zijn.

Eveneens deel van de huidige tijdgeest is dat andere vragen over het verleden soms felle reacties oproepen. Dan wordt ergens in het land besloten om de straten in een nieuw te bouwen wijk naar Neêrlands zeehelden te vernoemen en wordt elders in het land een bus demonstranten tegen Zwarte Piet klem gereden. Rond de Tweede Wereldoorlog domineren de perspectieven van slachtofferschap, verzet en universele waarden. Nu klinkt luider de roep om die perspectieven ook op de episodens van kolonialisme en slavernij toe te passen.

De ‘Fragen an die Geschichte’ kunnen veranderen, en daarmee ook het onderwerp en de toon van het maatschappelijk debat. Het ontbreekt niet aan ongemakkelijk of schurend erfgoed van de Tweede Wereldoorlog, zoals twee voorbeelden op de Veluwe illustreren.

Eind jaren dertig ontstond er weerstand tegen plannen om bij Elspeet een kamp te vestigen voor Joden die na de gewelddadige Kristallnacht uit Nazi-Duitsland hadden weten te ontkomen (menig Jood werd overigens aan de grens tegengehouden). Ondanks protesten van de lokale bevolking, ANWB en vvv dat dit de zondagsrust in gevaar bracht en afbreuk deed aan een belangrijke toeristische trekpleister, viel voorjaar 1939 toch het besluit tot de bouw van een kamp aldaar. Daarop liet Koningin Wilhelmina weten dat zij het betreunde dat de keus was gevallen op een terrein zo dicht bij Paleis

9 Het tweejaarlijkse Sociaal en Cultureel Rapport (te verschijnen eind 2018) van het Sociaal en Cultureel Planbureau zal dit jaar in het teken staan van het thema ‘nationale identiteit’, met daarin ook een hoofdstuk over (ongemakkelijk) erfgoed en identiteit.

het Loo. Vervolgens werd in een paar dagen een andere locatie voor het opvangkamp gezocht en gevonden in Westerbork¹⁰ (Fasseur 2001).

Op de Goudsberg bij Lunteren verwierf de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) eind jaren dertig grond voor een complex voor partij-bijeenkomsten. Van 1936 tot 1940 vonden hier de zogeheten ‘hagespraken’ plaats, een beoogde traditie waar de Duitse bezetter snel een eind aan maakte. Op een filmpje¹¹ is te zien hoe Anton Mussert en anderen op 22 juni 1940 op ‘de hagespraak der bevrijding’ (!) een deels in klederdracht gehulde menigte toespreken. Enkele weken na de slag om de nabijgelegen Grebbeberg en na het bombardement op Rotterdam zwaait men er een overvliegend Duits vliegtuig geestdriftig toe, strekt men geregeld de rechterarm en klinkt er op Musserts vraag ‘Acht gij u in oorlog met Duitsland, ja of nee?’ een enthousiast ‘nee’. Van dat NSB-complex resteert nog slechts de muur waarop de sprekers stonden, inmiddels bekend als de Muur van Mussert. Pas begin dit jaar, en dan nog slechts omdat de eigenaar op het punt stond die muur te slopen, zijn er stappen gezet om deze muur als rijksmonumentaal deel van ons erfgoed te erkennen en zodoende voor het nageslacht te behouden.

De koninklijke nimby-actie tegen een azc voor Joden en de aarzeling om de Muur van Mussert als een belangrijke historische plek te erkennen zijn niet de enige ongemakkelijke kanten van het erfgoed Tweede Wereldoorlog.¹² En niet de enige die resoneren in het heden, gezien recent verzet tegen azc’s en gezien de vrees dat de Muur van Mussert een bedevaartsoord voor neonazi’s zou worden.

Zo lang de Tweede Wereldoorlog de laatste oorlog op Noordwest-Europees grondgebied blijft, lijken twee dingen voorlopig zeker: die oorlog wordt herdacht en die oorlog is aanleiding tot het stellen van vragen, welke vragen latere generaties in het licht van dan actuele kwesties ook mogen stellen.

10 Zie: www.kampwesterbork.nl/nl/geschiedenis/vluchtelingenkamp/voorgeschiedenis.

11 Zie: www.youtube.com/watch?v=ZYC_uwqzp8A.

12 Of andere oorlogen. Eveneens op de Veluwe stond tijdens Eerste Wereldoorlog een van de vluchtelingenkampen voor Belgen: Vluchtoord Ede. Een gedenksteen midden op de Ginkelse hei herinnert daar nog aan. Na die oorlog stuurde Nederland België een rekening voor die opvang.

Literatuur

- Adriaansen, R. (2011). Generaties, herinnering en historiciteit. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 124, nr. 2, p. 221-237.
- Azaaj, I., M. Sodderland en S. de Regt (2018). *Doelgroepenonderzoek woii*. Amsterdam: Motivaction en Universiteit Utrecht.
- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Broek Jr, A. van den (2001). De verraderlijke charme van het begrip generatie. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, jg. 22, nr. 4, p. 329-360.
- Broek Sr, A. van den (2012). *Een jongen van toen. Herinneringen van een Rotterdamse jongen aan de jaren 1940-1945/6*. Epe: eigen beheer.
- Commissie-Cohen (2015). *Versterking van de herinnering woii*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei (NC), NIOD instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD) en Oorlogsgravenstichting (OGS).
- Doorn, J. van (2002). *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis*. Amsterdam: Boom.
- Fasseur, C. (2001). *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Heijden, C. van der (2011). *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Houwelingen, P. van en A. van den Broek Jr (2015). Historisch erfgoed geeft energie en spanningen. In: *Sociale vraagstukken*. Geraadpleegd 4 april 2018 via www.socialevraagstukken.nl/historisch-erfgoed-geeft-energie-en-spanningen.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Kantar Public en Nationaal Comité 4 en 5 mei (2017). *Nationaal vrijheidsonderzoek 2017. Beleving, houding en draagvalk ten aanzien van 4 en 5 mei*. Amsterdam: Kantar Public en Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Keesom, J. et al. (2012). *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Kennedy, J. (2012). Op zoek naar een nationaal verhaal. In: L. Keesom et al. (2012). *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen* (p. 13-17). Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.

- Kennedy, J. en P. Romijn (2013). 'Dat nooit meer' – 'Never again'. In: *BMGN – Low Countries Historical Review*, jg. 128, nr. 2, p. 71-72.
- Kromhout, B. (2018). *Beelden van verzet. Hoe elke generatie anders omgaat met het verzetsverleden*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Lowe, K. (2017). *Angst en vrijheid. Hoe de Tweede Wereldoorlog ons voorgoed veranderde*. Amsterdam: Atlas.
- Mager, D., T. de Beer en M. Gutter (2015). *De Nederlandse belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. Hedendaagse interesse en informatiebronnen*. Amsterdam: Kenniscentrum Oorlogsbronnen.
- Mannheim, K. (1928/1929). Das Problem der Generationen. In: *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie*, jg. 7, p. 157-185 en p. 309-300 (in twee delen verschenen).
- Platform Herinnering Tweede Wereldoorlog (2016). *Schets van de doelstelling, inrichting, werkwijze en agenda van het Platform woii*. Geraadpleegd 4 april 2018 via www.4en5mei.nl/media/documenten/platformwoii-doelstellinginrichtingenuitvoeringsagenda.pdf.
- Presser, J. (1965). *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Raaijmakers, I. (2014). *Essentie van 4 en 5 mei bestaat niet*. Geraadpleegd 4 april 2018 via <https://historiek.net/essentie-van-4-en-5-mei-bestaat-niet/46975>.
- Ribbens, K. (2014). Strijdtonelen. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 127, nr. 1, p. 85-106.
- Ribbens, K. en E. Captain (2011). *Tonen van de oorlog. Toekomst voor het museale erfgoed van de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD).
- RMO (2011). *De nieuwe regels van het spel, Internet en publiek debat*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Vree, F. van (2018). *Verzet van bordkarton*. In: *NRC Handelsblad*, 30 maart 2018. Te raadplegen via www.nrc.nl/nieuws/2018/03/30/verzet-van-bordkarton-a1597766.
- Winter, J. (2014). Stilte als taal van herinnering. In: E. Captain en T. Mooren (red.), *Familie, generaties en oorlog. Historische, psychologische en artistieke visies / Family, generations and war. historical, psychological and artistic views* (p. 26-59). Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei / National Committee for 4 and 5 May, 2014 (tweetalige publicatie).

Vrijheid en verzorgingsstaat

Vrijheid en verzorgingsstaat

Ab van der Torre en Martin Olsthoorn

Denken over de verzorgingsstaat

Lessen kunnen doorgegeven worden door ze op te nemen in de instituties die de kaders scheppen voor het samenleven, en goeddeels de normen belichamen die dit samenleven reguleren. Een omvattend arrangement van afspraken en normen over het samenleven is de verzorgingsstaat.

Hoe heeft de Nederlandse verzorgingsstaat zich in de twintigste eeuw ontwikkeld? Welke rol speelde de Tweede Wereldoorlog hierin? Hoe denkt Nederland over de verzorgingsstaat nu de generaties die de oorlog nog meegemaakt hebben langzaam verdwijnen? En hoe leven de principes achter de verzorgingsstaat nu bij de Nederlanders?

Kader 1 De verzorgingsstaat

Wat bedoelen we, wanneer we spreken over ‘de verzorgingsstaat’? Thoenes (1962, p. 124), een van de grondleggers van het huidige begrip verzorgingsstaat, stelde dat de

verzorgingsstaat [...] een maatschappijvorm [is], die gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg, dat zich – bij handhaving van een kapitalistisch productiesysteem – garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen.

Hoewel je zou kunnen betwisten of er achter de definitie van de verzorgingsstaat een soort maatschappijvorm schuil zou moeten gaan – democratisch en kapitalistisch – en de terminologie ouderwets is, is de reikwijdte van de definitie nog actueel. Niet alleen sociale zekerheid, maar al het overheidshandelen dat invloed heeft op het collectieve sociale welzijn van de burger, maakt deel

uit van de verzorgingsstaat. Het gezaghebbende *Oxford handbook of the welfare state* (Castles et al. 2010) rekt tot de verzorgingsstaat: pensioenen, gezondheidszorg, langdurige zorg, uitkeringen bij arbeidsongeschiktheid en ziekteverzuim, werkloosheidsverzekeringen, bijstand, activering, gezinsuitkeringen en voorzieningen voor kinderen, wonen en onderwijs (met nog de kanttekening erbij dat deze opsomming niet per se limitatief is). Ook het Lycaeus Juridisch Woordenboek (2018) kiest met de term ‘sociaaleconomisch welzijn’ voor een brede definitie:

De verzorgingsstaat is een samenleving waarin de overheid via wetgeving en financiële middelen zorgt voor het sociaaleconomisch welzijn van de burger.

Collectieve verzorging als weerwoord tegen het fascisme

Op 7 april 1943 installeerde de Nederlandse regering in ballingschap in Londen de commissie-Van Rhijn, met als doel een sociaal stelsel te ontwerpen voor naoorlogs Nederland (Giebels 2009). Na enkele jaren werk presenteerde de commissie in 1945 en 1946 haar conclusies. In naoorlogs Nederland zou wat de commissie betreft als rechtsgrond voor sociale zekerheid gelden dat

de gemeenschap, georganiseerd in de staat, is aansprakelijk voor sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van al haar leden, op voorwaarde dat deze leden het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring te verschaffen (Giebels 2009).

De oorlog lijkt een expliciete en herleidbare invloed te hebben gehad op het denken over de verzorgingsstaat, en het lijkt zeker geen toeval dat de commissie-Van Rhijn in deze periode met deze aanbevelingen kwam. De commissie werd niet zomaar ingesteld, maar volgde het voorbeeld van de commissie-Beveridge, die een sociaal stelsel voor het Verenigd Koninkrijk moest uitdenken (Giebels 2009; Noordam 2003). Het taalgebruik van beide commissies is tekenend. De commissie-Van Rhijn sprak van ‘vrijwaring tegen gebrek’, wat een letterlijke vertaling is van de *freedom from want* die de commissie-Beveridge nastreefde en een directe verwijzing naar de State of the Union-speech van Roosevelt in 1941 en de Atlantic Charter

ter oprichting van de NAVO, waarin de volgende wens van Roosevelt en Churchill werd opgetekend.

After the final destruction of Nazi tyranny, they hope to see established a peace which will afford to all nations the means of dwelling in safety within their own boundaries, and which will afford assurance that all the men in all the lands may live out their lives in freedom from fear and want (Churchill en Roosevelt 1941: 125).

Het uitgangspunt van de commissie-Van Rhijn voor de naoorlogse verzorgingsstaat stond niet los van de ontwikkeling van de verzorging in Nederland tot aan de Tweede Wereldoorlog (Kappelhof 2004). Wel was het vooruitstrevend in zijn reikwijdte. Tot aan de oorlog was het in Nederland gebruikelijk om socialezekerheidsregelingen toe te snijden op bepaalde groepen, en deze neiging domineerde ook na de oorlog nog enige tijd. Veel regelingen waren van oudsher gericht op arbeiders en dus gekoppeld aan de arbeidsrelatie. Het idee dat regelingen breder toepasbaar zouden kunnen zijn vatte voor de oorlog pas voorzichtig post in de discussie rond de kinderbijslag, die overigens in de oorlog in werking trad (Kappelhof 2004). En daarbij bedoelde men met 'breder' vooral de eventuele dekking van zelfstandigen (Noordam 2003).

Verzorging en solidariteit vóór de oorlog

Hoewel de Tweede Wereldoorlog dus een rol gespeeld heeft in het denken over de verzorgingsstaat en het idee dat 'vrijwaring van gebrek' een ideaal van de vrije wereld was of moest zijn, bestond in Nederland voor deze tijd al een lange periode van verzorging. Burgers zorgden al minimaal sinds de zestiende eeuw direct en via de staat voor elkaar (Van Gerwen 2000; Van Leeuwen 2000a, 2000b; De Swaan 1989).

Als we onszelf toestaan enigszins eclectisch te werk te gaan, zien we dat de eerste formele reglementen voor burenhulp (hulp aan burenen bij kraamzorg, ziekte, en overlijden) al uit de achttiende eeuw stammen, terwijl de eerste informele overeenkomsten op solidaire gronden al ruim voor die tijd bestonden (Van Leeuwen 2000b). Burenhulp betrof geregeld ook hulp bij armoede, waarbij bijvoorbeeld arme oudere vrouwen jongere vrouwen

uitnodigden om te komen spinnen in ruil voor een maaltijd, of waarbij jongere vrouwen aardappels brachten in ruil voor een kopje cichorei (een surrogaatkoffie). Ook bestond er in die periode al algemene armenzorg, waarbij al in de zestiende eeuw de discussie werd gevoerd of alle armen geholpen dienden te worden, of enkel de ‘ware armen’, die arm waren als gevolg van gebrek, ziekte of ouderdom (Van Leeuwen 2000b; De Swaan 1989). Deze discussie zou circa 450 jaar later weer terugkomen in het genoemde citaat van de commissie-Van Rhijn, als ‘voorwaarde dat deze leden het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring te verschaffen’.

Later, en vooral in de negentiende eeuw, nam de schaal waarop collectieve verzorging georganiseerd werd toe (De Swaan 1989). Zo werd er een poging gedaan de lokale armenzorg in het kader van nationale wetgeving te laten functioneren, verleenden werkgevers geregeld informele zorg aan zieke werknemers, en ontstonden er ziekenfondsen die grotere groepen burgers van verzekeringen konden voorzien. In de periode rond het eind van de achttiende eeuw verdwenen door staatsingrijpen de meeste gilden als risicocollectief, waarna groepen burgers hun financiële risico’s poogden te dekken in vrijwillige ‘onderlinges’ (Van Leeuwen 2000a; De Swaan 1989).

Aan het einde van de negentiende eeuw namen de industrialisatie en urbanisatie zodanige vormen aan dat zich in steden grote groepen weinig verdienende en onverzekerde arbeiders bevonden. De solidariteitskringen van onderlinges waren niet geëquipeerd om deze groepen te voorzien en het ‘probleem’ dat deze groep vormde werd aangeduid als ‘de sociale quaestie’ (Noordam 2003; De Swaan 1989). Uit angst voor onrust, maar ook omdat het als een zedelijke plicht gezien werd (een term die toegeschreven wordt aan Jacques van Marken, oprichter van de voorloper van Calvé), ontstonden private initiatieven op het gebied van de woonomgeving van arbeiders en hun pensioen, en breidde ziekenfondsen zich in het begin van de twintigste eeuw sterk uit (Van Gerwen 2000). In deze periode begonnen ook de eerste serieuze discussies over de rol van de overheid in het bieden van (verplichte) sociale verzekeringen, met als

belangrijke mijlpalen de Ongevallenwet uit 1901, de Invaliditeitswet uit 1913 en de Ouderdomswet uit 1919 (Giebels 2009). Tussen de twee wereldoorlogen, en specifiek na de Depressie, werd er heftig gediscussieerd over de dekking van de sociale zekerheid in brede zin. Langzamerhand kwam er meer steun voor het uitbreiden van de dekking van enkel arbeiders tot ook zelfstandigen en andere groepen, waarmee de discussie een vruchtbare bodem bood voor het uitgangspunt waar Van Rhijn mee zou komen (Noordam 2003).

Nationaalsocialisme en verzorging

Naast een in Nederland levende traditie van verzorging kwam een impuls voor een bredere dekking van verzorgende arrangementen uit wellicht onverwachte hoek: die van het nationaalsocialisme. Hoewel Duitsland altijd een corporatistische verzorgingsstaat bij uitstek is geweest, met een sterke koppeling tussen sociale zekerheid en een positie als werknemer of ambtenaar, waren juist de nationaalsocialisten voorstander van ruimere sociale voorzieningen (Van Doorn 2007). Collectieve en solidaire verzorging was in hun ogen essentieel voor het realiseren van het ideaal van een productieve ‘volksgemeenschap’. Dat de kinderbijslag in werking trad tijdens de oorlog, is in het licht van bovenstaande geen toeval. De Duitse bezetter had een voorkeur voor bredere regelingen, wendde deze ook expliciet aan om goodwill te genereren in Nederland, en bood hiermee een impuls voor de invoering van de kinderbijslag, en, nog niet genoemd, het Ziekenfondsbesluit dat lange tijd de curatieve zorg in Nederland regelde (Asselberghs 1982).

Op het gebied van collectieve verzorging liepen de nationaalsocialisten voor op de meeste democratische landen, en dit is deels de verklaring geweest voor hun sterke aantrekkingskracht. Dit bleef niet onopgemerkt en democratische regeringen, waaronder de Britse en de Nederlandse in ballingschap, voelden zich genoodzaakt om een ‘tegenbod’ te doen. Na de oorlog moest de minder bedeede in de maatschappij een aantrekkelijk alternatief voor het nationaalsocialisme (en het communisme) geboden worden (Van Doorn 2007; Mazower 2000). Waar de in Nederland

geldende traditie van verzorging een vruchtbare bodem bood voor de ideeën van de commissie-Van Rhijn, zijn de initiële populariteit van het nationaalsocialisme en zijn ideeën over collectieve verzorging een directe en instrumentele impuls geweest voor het denken over bredere verzorgingsarrangementen.

Sociale grondrechten als voorwaarde voor vrijheid

Zoals gezegd vertoonde het beleid omtrent collectieve verzorging in Nederland na de oorlog een opvallende continuïteit. Weliswaar pakte minister Drees, met Van Rhijn niet geheel toevallig als secretaris-generaal, al in 1946 het advies van de commissie-Van Rhijn met beide handen aan om zijn Noodwet Ouderdomsvoorziening in te voeren, waarmee een publiek pensioen voor alle Nederlanders werd verzorgd (Giebels 2009; Noordam 2003), maar het duurde nog tot in de jaren vijftig tot het idee van een volksverzekering, zoals de commissie-Van Rhijn in essentie bepleitte, algemeen geaccepteerd werd (Noordam 2003). Op basis van deze acceptatie werd onder andere in 1957 de Noodwet van Drees structureel vervangen door de grotendeels nu nog geldende Algemene Ouderdomswet, en werd de weg geplaveid voor bijvoorbeeld de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ).

Het feit dat volksverzekeringen slechts langzaam praktijk werden, en nooit op alle beleidsdossiers, betekent niet dat er geen fundamentele verschuiving gaande was in het denken over vrijheid, rechtvaardigheid en de relatie tot verzorging en sociale zekerheid. Waar men zich 100 jaar eerder nog afvroeg of overheidsbemoediging met sociale zekerheid ooit te verantwoorden was, is de ambitie om mensen te vrijwaren van gebrek met de herziening van 1983 uiteindelijk in de Grondwet terechtgekomen. De aanloop naar deze wijziging mag moeizaam heten (Barkhuysen et al. 2009), maar het opnemen van sociale grondrechten sloot ferm aan bij de aspiratie om het ideaal van ‘de vrije wereld’ te bestendigen, al was de directe invloed van de oorlog tegen die tijd vermoedelijk afgenomen.

We hebben tot hier tot op heden voornamelijk de collectieve verzorging besproken als manier om de vrije wereld vorm te geven, maar deze rol werd natuurlijk nog sterker vervuld door de grote vrijheden van de democratische rechtstaat en de bescherming die deze vrijheden bieden tegen willekeur en tirannie van overheidswege. Roosevelt zou bijvoorbeeld het eenjarig bestaan van de Atlantic Charter en het oprichten van de Verenigde Naties herdenken door te stellen dat deze naties verenigd waren in een gezamenlijk geloof in ‘*life, liberty, independence, and religious freedom*’ (Roosevelt 1942: 328). Deze vrijheden waren in Nederland grotendeels door Thorbecke in 1848 in de Nederlandse Grondwet geschreven onder de noemers van de vrijheid van meningsuiting, drukpers, vereniging en onderwijs, maar kregen een hernieuwde urgentie door de Tweede Wereldoorlog.

De wens tot vrijwaring van gebrek en de bestendinging van de grote vrijheden van de democratische rechtstaat kwamen uiteindelijk samen in de Grondwetwijziging van 1983. Geïnspireerd door een politieke filosofie die kansengelijkheid benadrukte, die erkende dat ongelijkheid in middelen tot ongelijkheid in kansen zou leiden, en die de overheid de taak toedeelde om deze gelijkheid te borgen (Rawls 1971), werden sociale grondrechten op collectieve verzorging expliciet gekoppeld aan het functioneren van bredere vrijheidsrechten. Zo stelde de Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel over de grondrechten bijvoorbeeld:

Allerwegen is de overtuiging gegroeid, dat vrijheidsrechten alleen optimaal kunnen functioneren wanneer niet alleen een politieke constellatie aanwezig is waarvan vrijheid en verdraagzaamheid essentialia zijn, maar wanneer ook een sociale situatie bestaat waarin een ieder in staat is zonder sociale of financiële belemmeringen zijn rechten uit te oefenen (Barkhuysen et al. 2009: 55).

De wijzigingen in de Grondwet van 1983 sluiten vrij naadloos aan op de brede definitie van de verzorgingsstaat. Zo zijn volgens deze wet ‘voldoende werkgelegenheid’ (hoofdstuk 1, art. 19), ‘de bestaanszekerheid der bevolking en spreiding van welvaart’ (hoofdstuk 1, art. 20), ‘de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu’ (hoofdstuk 1, art. 21) en ‘het onderwijs’ (hoofdstuk 1, art. 23) voorwerp van zorg van de overheid. Daar komt bij dat ‘de overheid [...] maatregelen [treft] ter bevordering van de volksgezondheid en [...] voorwaarden [schept] voor

maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding' (hoofdstuk 1, art. 22).

De Grondwet beschermt burgers dus niet alleen tegen de overheid door hun recht te garanderen op vrijheid van meningsuiting, vereniging, enzovoort, maar biedt ook de randvoorwaarden voor het optimaal gebruiken van deze vrijheid. Dit laatste doet zij door de overheid te verplichten om zowel *vrijwaring van gebrek* (bestaanszekerheid, volksgezondheid), als de vrijheid voor burgers om zich te ontwikkelen (onderwijs, werkgelegenheid, maatschappelijke en culturele ontplooiing) te garanderen, geheel conform toenmalige en moderne inzichten over de verzorgingsstaat.

Beleid rond verzorging

Naast de opmaat tot de Grondwetswijziging van 1983 zat de wetgever na de Tweede Wereldoorlog bepaald niet stil op losse beleidsdossiers. De verzorgingsstaat werd stevig uitgebreid, waarbij volksverzekeringen zoals de commissie-Van Rhijn voorstelde, op sommige beleidsterreinen populairder waren dan op andere. Direct na de Tweede Wereldoorlog werd de eerste werkloosheidsvoorziening ingevoerd door het kabinet-Schermerhorn, wel in combinatie met de dienst Uitvoering werken (DUW), waarbij werklozen te werk werden gesteld bij bijvoorbeeld grote landprojecten en dijk aanleg (VHV 2018). Een definitieve wettelijke regeling liet op zich wachten tot 1952 toen de Wachtgeld- en Werkloosheidsverzekering (ww) voor werknemers zijn intrede deed, in 1964 aangevuld met de Wet Werkloosheidsvoorziening (wwv), voor de periode ná de ww. Vanaf de economische crisis van de jaren tachtig van de vorige eeuw vonden versoberingen plaats in uitkeringshoogte, -duur en -toetredingsvoorwaarden.

Nadat met de Noodwet van Drees de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog door het rijk al inkomensvoorzieningen voor ouderen waren getroffen, werd in 1957 de nu nog steeds bestaande volksverzekering aow ingevoerd door de toenmalige minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid J.G. Suurhoff. En na een kort geldende Interimwet voor Invaliditeitsrentetrekking (IWI) in 1962 – voorafgegaan door de al genoemde Invaliditeitswet uit 1913 –, werd in 1966 voor werknemers een brede

werknemersverzekering voor arbeidsongeschiktheid ingevoerd: de wao. Het aantal gebruikers liep echter snel sterk op en het lukte niet de toeloop in de hand te houden. Daarom werd deze wet in 2005 vervangen door de soberder Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (wia).

Voor mensen zonder inkomen die geen gebruik kunnen maken van de aow, de ww, of een arbeidsongeschiktheidswet, bestaat sinds 1964 bijstand als volksverzekering: destijds de Algemene Bijstandswet (abw), na vele wijzigingen in 2004 vervangen door de Wet werk en bijstand (Wwb) en sinds 2015 geregeld in de Participatiewet.

Onderwijs was al vóór de Tweede Wereldoorlog een overheidstaak. Na de Tweede Wereldoorlog nam de deelname aan het voortgezet en hoger onderwijs steeds meer toe. Aanvankelijk werden ruime studietoelagen ingevoerd. Vanaf de jaren tachtig werden die steeds verder beperkt in duur en hoogte. Ook de introductie van het collegegeld (jaren zeventig) en de verhoging daarvan in latere jaren leken een versobering van de verzorgingsstaat in te luiden; de introductie van het sociale leenstelsel lijkt eveneens in deze trend te passen. Deze maatregelen stonden een voortgaande verhoging van de onderwijsdeelname uiteindelijk niet in de weg.

Al eind achttiende eeuw ontstonden de eerste ziekenfondsen, als vrijwillige, niet door de wet geregelde verzekeringsvorm. Het duurde echter tot 1941 voor een wettelijk geregelde ziekenfondsverzekering tot stand werd gebracht (Van der Velden 1993). De Duitse bezetters voerden een ziekenfonds in naar Duits model: werkenden beneden een bepaalde loongrens waren verzekerd. Dit model bleef in principe in stand tot 2006, toen de voor iedereen geldende Zorgverzekeringswet werd ingevoerd, die het midden hield tussen een volksverzekering en een particuliere verzekering (financiering ongeveer 50% collectief en 50% individueel) (vws 2007). Om voor onverzekerbare risico's en langdurige zorg zoals verpleging voor chronisch zieken en gehandicapten, een vangnet te bieden, werd in 1968 de Algemene Wet Bijzonder Ziektekosten, de volksverzekering awbz, ingevoerd. Bij aanvang lag de nadruk op zorg in een instelling, zoals een verzorgings- of verpleeghuis, later ook op zorg thuis. In 2015 ging deze wet

over in de Wet langdurige zorg (Wlz) en werd een deel overgeheveld naar andere wetten.

Al deze sociale voorzieningen zijn zoals gezegd terug te voeren op de verankering van de sociale grondrechten in de Grondwet van 1983. Hoewel de overheid daardoor verplicht is (de toegang tot) deze voorzieningen te borgen, heeft zij wel het recht om de hoogte, de duur en de toetreding voor deze voorzieningen bij gewone wet vast te leggen.

Grenzen aan de verzorgingsstaat en een nieuwe weg

De uitgaven aan de verzorgingsstaat liepen op van 7,2% van het bruto binnenlands product (bbp) in 1950 tot 30,6% van het bbp in 1983. Dat legde een zwaar beslag op de collectieve sector en daarmee op de economie. Een groot deel van de werkloosheid in de jaren tachtig was het gevolg van dat zware beslag van de verzorgingsstaat op de economie. Tijdens het toenmalige kabinet-Lubbers, maar ook bij latere kabinetten, zoals de kabinetten-Rutte 1 en 2 zijn er maatregelen genomen om de uitgaven aan de verzorgingsstaat te beperken dan wel minder te laten groeien. Dat leidde bij alle drie de kernonderdelen van de verzorgingsstaat (sociale zekerheid, onderwijs en gezondheidszorg) tot versoeringen, zoals een verkorting van de uitkeringsduur van de ww en de introductie van eigen bijdragen bij onderwijs en zorg.

Tegelijkertijd vond er ook een ideologische heroriëntatie van de verzorgingsstaat plaats. Meer nadruk werd gelegd op eigen verantwoordelijkheid in plaats van verzorging door de staat (Veldheer et al. 2012). Niet alleen de eigen bijdragen werden mede vanuit deze gedachte gemotiveerd, maar ook het verminderen van hulp als er ook alternatieven zijn ('eigen kracht' bij de Wet maatschappelijke ondersteuning 2015). Ook ontstond steeds meer de behoefte om een tegenprestatie te vragen aan werklozen en ontvangers van een bijstandsuitkering. Zo werd soms vrijwilligerswerk of voor nieuwkomers een inburgeringscursus een voorwaarde voor een uitkering.

Tot slot nam de controle toe op gebruikers van sociale voorzieningen. Om bij toenemende maatschappelijke onvrede bij burgers over (vermeend)

misbruik van sociale voorzieningen een draagvlak voor deze voorzieningen te houden, werd de controle opgevoerd: administratieve verantwoording vooraf, koppelingen van bestanden, sociale rechereurs, enzovoort. Maar ondanks de versoberingsmaatregelen wordt nog steeds meer dan een kwart van het bbp uitgegeven aan de verzorgingsstaat.

Hoe staat de burger tegenover de verzorgingsstaat?

Waar na de Tweede Wereldoorlog de verzorgingsstaat qua reikwijdte sterk is toegenomen, is zij in financiële termen sinds de jaren tachtig dus weer stevig geslonken. Het zou aantrekkelijk zijn om te onderzoeken hoe dit samenhangt met de ideeën van burgers over de relatie tussen collectieve verzorging en vrijheid, maar dit voert hier helaas te ver. Wel kunnen we bezien in hoeverre burgers waarde hechten aan de verzorgingsstaat en wat hun ideeën zijn over de verhouding tussen collectieve verzorging en eigen verantwoordelijkheid. Hierbij is het wel zaak om te onthouden dat veranderingen in gevoerd beleid de opvattingen van burgers net zo goed beïnvloeden als de opvattingen van burgers beleidsbeslissingen beïnvloeden (Pierson 1993). Veranderende opvattingen zullen niet altijd tot een roep om ander beleid leiden, maar kunnen hier ook het gevolg van zijn.

Volgens een enquête van de European Social Survey 2008 (Den Ridder en Dekker 2012) is Nederland een land dat in absolute zin een grote en stabiele verantwoordelijkheid toekent aan de overheid als het gaat om voorzieningen uit de verzorgingsstaat (gezondheidszorg, inkomen ouderen, zorgverlof kinderopvang, inkomen werklozen en werkgelegenheid) (Becker 2009). Het aandeel mensen dat het oneens is met de stelling ‘in de toekomst moeten wij met minder sociale zekerheid leren leven’ schommelt tussen 40% en ruim 60% in de periode 1980-2008. In de jaren tachtig nam dit percentage toe, in de periode 1997-2008 daalde het geleidelijk. Het is overigens vrij plausibel dat de variatie in dit percentage gerelateerd is aan de economische conjunctuur (Becker 2009).

Wanneer het gaat om overheidsuitgaven, is de steun voor meer geld voor zorg, onderwijs en armoedebestrijding zeer groot (COB'17|4: tabel 1.3).

Men wil juist minder besteden aan militaire missies, kunst en cultuur en ontwikkelingssamenwerking. Deze ordening van voorkeuren van Nederlanders is over de tijd vrij stabiel (vgl. De Groot en Pommer 1987), al lijkt de voorkeur voor defensie in de laatste jaren wat toegenomen.

In de European Values Studies 1990-2008 (Den Ridder en Dekker 2012) mogen mensen kiezen tussen 'mensen moeten meer verantwoordelijkheid nemen om voor zichzelf te zorgen' en 'de overheid moet meer verantwoordelijkheid nemen om te zorgen dat ieder krijgt wat hij nodig heeft'. Het percentage dat voor de eerste stelling kiest, is telkens ruim 20% groter dan het percentage dat voor de tweede stelling kiest. Dit percentage komt ongeveer overeen met het Europese gemiddelde. Nederlanders vinden dus gemiddeld dat mensen nog wel meer zelf verantwoordelijk kunnen zijn.

Vergeleken met 23 andere Europese landen kennen Nederlanders inderdaad een relatief kleine verantwoordelijkheid toe aan de overheid: Nederland scoorde 68 op een schaal van 0 tot 100 (waarbij 100 staat voor volledige verantwoordelijkheid voor de overheid); het gemiddelde van alle landen was 77, en alleen Zwitsers zagen (met 64) een kleinere rol voor de overheid. Verder vinden Nederlanders de verantwoordelijkheid van de overheid het grootst bij de gezondheidszorg en het minst groot bij werkgelegenheid (Den Ridder en Dekker 2012). In de ESS'16 komt voor Nederland een soortgelijk beeld naar voren, zij het dat de burgers daar de overheidsverantwoordelijkheid voor kinderopvang ook relatief laag (t.o.v. gezondheidszorg) beoordelen. Ook hier zien Nederlanders het inkomen voor ouderen en werklozen en de kinderopvang minder als een overheidsverantwoordelijkheid dan burgers van de meeste andere Europese landen.

Wanneer we over een langere periode terugkijken, is het algemene beeld dat de steun voor de verzorgingsstaat als concept in Nederland vrij groot en stabiel is (Becker 2009; Den Ridder en Dekker 2012). Dit betekent niet dat er een gebrek is aan klachten op specifieke dossiers: Nederlanders hebben hoge verwachtingen van regelingen in beleidssectoren die hun na aan het hart liggen, zoals de armoedebestrijding, de zorg en het onderwijs, en zijn kritisch wanneer niet aan deze verwachtingen voldaan wordt (Becker 2009). Ondanks hun grote en stabiele steun voor de verzorgingsstaat

hebben Nederlanders internationaal vergeleken wel de neiging om een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid voor die verzorging bij het individu zelf te leggen (Den Ridder en Dekker 2012). Deze nadruk op de eigen verantwoordelijkheid en haar positie ten opzichte van overheidsingrijpen is iets wat door de eeuwen heen steeds terug lijkt te komen: in de zestiende eeuw discussieerde men immers al over ‘de ware armen’ en ook de commissie-Van Rhijn verwachtte dat ‘leden het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring te verschaffen’ (Giebels 2009).

Tot slot

De ontwikkeling van de collectieve verzorging lijkt een verhaal over de spanning tussen solidariteit in het collectief aan de ene kant, en eigen verantwoordelijkheid van het individu aan de andere kant. We zagen dat de discussie over ‘de ware armen’ al werd gevoerd voordat we met goed fatsoen kunnen spreken over een verzorgingsstaat. En we zagen dat, in de periode rond en na de Tweede Wereldoorlog, de wens om een weerwoord tegen het Nazisme en later het communisme te bieden leidde tot het denken over breed dekkende volksverzekeringen.

De verzorgingsstaat als concept en ideaal wordt door een groot deel van de Nederlandse burgers dus steeds onderschreven, zij het dat dit niet altijd geldt voor de uitwerking van dit concept (Den Ridder en Dekker 2012). Ook heeft het idee dat een vrijwaring van gebrek op zichzelf wenselijk is en nodig is voor het gebruik maken van andere vrijheden, niet sterk aan kracht ingeboet. Wel woedt er nu en in de voorzienbare toekomst een discussie over de mate waarin de overheid deze zaken zou moeten verschaffen.

Het idee dat mensen primair de verantwoordelijkheid hebben om te doen wat in hun macht ligt om een aanspraak op het collectief te voorkomen wordt vrij breed gesteund en vindt ook zijn doorwerking in beleid: verschillende vormen van tegenprestaties en een beroep op ‘zelfredzaamheid’ zijn in de afgelopen decennia integrale onderdelen van het beleidsinstrumentarium geworden. In zekere zin lijkt de ‘slinger’ van de verantwoordelijkheid gezwaaid te zijn van het eerste deel van het citaat

van Van Rhijn naar het tweede deel. Van –‘de gemeenschap, georganiseerd in de staat, is aansprakelijk voor sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van al haar leden’–, naar ‘op voorwaarde dat deze leden het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring te verschaffen’.

Literatuur

- Asselberghs, K. (1982). De sociale verzekering tijdens de bezetting. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg. 9, nr. 1, p. 5-40.
- Barkhuysen, T., A.L. Dimitrova, M.L. van Emmerik, J.H. Gerards et al. (2009). *De Nederlandse Grondwet geëvalueerd: anker- of verdwijnpunt?* Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Becker, J. (2009). *De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Castles, F.G., S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger en C. Pierson (red.) (2010). *The Oxford handbook of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Churchill, W. en F.D. Roosevelt (1941). Joint declaration by the President of the United States of America and Mr. Winston Churchill representing his Majesty's Government in the United Kingdom, known as the Atlantic Charter. London: H.M. Stationary Office.
- Doorn, J.A.A. van (2007). *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Gerwen, J. van (2000). *De ontlukende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945*. Amsterdam: Uitgeverij Stichting Beheer IISG.
- Giebels, L. (2009). *De noodwet van Drees*. Geraadpleegd 20 februari 2018 via <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/26220/de-noodwet-van-drees.html>.
- Groot, H. de en E. Pommer (1987). Budget games and the private and social demands for mixed public goods. In: *Public Choice*, jg. 52, nr. 3, p. 257-272.
- Kappelhof, T. (2004). ‘Omdat het historisch gegroeid is’. De Londense Commissie-Van Rhijn en de ontwikkeling van de sociale verzekeringen in Nederland (1937-1952). In: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis/The Low Countries Journal of Social and Economic History*, jg. 1, nr. 2, p. 71-91.

- Leeuwen, M.H.D. van (2000a). *De eenheidsstaat*. Amsterdam: Uitgeverij Stichting Beheer IISG.
- Leeuwen, M.H.D. van (2000b). *Derijke republiek. Gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800*. Amsterdam: Uitgeverij Stichting Beheer IISG.
- Lycaeus Juridisch Woordenboek (2018). Geraadpleegd 3 april 2018 via <https://www.juridischwoordenboek.nl>.
- Mazower, M. (2000). *Dark continent. Europe's twentieth century*. New York: Vintage Books.
- Noordam, F. (2003). De personele werkingssfeer van de Nederlandse sociale verzekering (1901-2001). In: J. Berghman, A. Nagelkerke, K. Boos, R. Doeschot en G. Vonk (red.), *Honderd jaar sociale zekerheid in Nederland*. Delft: Eburon.
- Pierson, P. (1993). When effect becomes cause. Policy feedback and political change. In: *World Politics*, jg. 45, nr. 4, p. 595-628.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2012). De publieke opinie over eigen verantwoordelijkheid. In: V. Veldheer, J. Jonker, L. van Noije en C. Vrooman (red.), *Een beroep op de burger*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roosevelt, F.D. (1942). The President sends a message to Prime Minister Churchill on the first anniversary of the Atlantic Charter, August 14, 1942 *Public paper of the Presidents of the United States* (Vol. 2): Office of the Federal Register, National Archives and Records Administration.
- Swaan, A. de (1989). *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Thoenes (1962). *De elite in de verzorgingsstaat. Sociologische proeve van een terugkeer naar domineesland*. Leiden: H.E. Stenfert Kroese
- Velden, H.F. van der (1993). *Financiële toegankelijkheid tot gezondheidszorg in Nederland 1850-1941. Medische armenzorg, ziekenfondsen en de verenigingen voor ziekenhuisverpleging op nationaal en lokaal niveau (Schiedam, Roordahuizum en Amsterdam)*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Veldheer, V., J. Jonker, L. van Noije en C. Vrooman (2012). *Een beroep op de burger*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- vHV (2018). *De geschiedenis van de ww*. Webpublicatie van Vrienden van de Historie van de Vakbeweging. Geraadpleegd 6 april 2018 via <https://www.vakbondshistorie.nl/dossiers/de-geschiedenis-van-de-ww>.
- vws (2007). *Beschrijving van het risicovereveningssysteem van de Zorgverzekeringswet*. Den Haag: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Sport.

Databronnen

- Progressiviteit en conservatisme 1970, onderzoek in opdracht van C.P. Middendorp.
- cv ('75-'08/'09). *Culturele veranderingen in Nederland '75-'08/'09*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ESS (2016) European Social Survey. Geraadpleegd op 5 april 2018 via <http://www.europeansocialsurvey.org/data/>.

Vindplaatsen van alledaagse vrede

Vindplaatsen van alledaagse vrede

Esther van den Berg en Wouter Mensink

Vreedzaam samenleven

Al meer dan zeven decennia leven we in Nederland in vrede. Vrede kun je zien als de afwezigheid van gewapend conflict, maar het heeft van oorsprong een diepere betekenis. Het gaat ook om gerechtigheid en een ‘integere ordening’ (Hirsch Ballin 2016) zodat mensen vreedzaam kunnen samenleven. ‘Vreedzaam’, wil overigens niet zeggen dat er geen sprake kan zijn van conflict. In een samenleving bestaan verschillende belangen en visies die tegenover elkaar kunnen staan. Dat geldt ook voor Nederland anno 2018. Er bestaan zorgen over gescheiden belevingswerelden en polarisatie, het verscherpen en vergroten van tegenstellingen. De kunst is om botsende belangen en opvattingen de ruimte te bieden en tegenstellingen op te lossen voordat ze escaleren tot destructieve en gewelddadige conflicten waarin de psychische en fysieke integriteit van betrokkenen wordt aangetast (Schuyt 2004: 147-148; Schuyt 2006: 24). De democratische rechtsstaat biedt de regels, instituties en procedures om tot rechtvaardige en eerlijke oplossingen te komen.

Voor vreedzaam samenleven is echter ook een meer informele dimensie belangrijk, namelijk dat burgers de abstracte principes van de democratische rechtsstaat ook op een meer alledaagse manier onderschrijven en ernaar leven. Het gaat om waarden als verantwoordelijkheidszin, openstaan voor andere meningen en empathie. Die alledaagse dimensie van vrede was een belangrijke voedingsbodem voor verzet tijdens de oorlog, naast grote idealen als vrijheid en democratie, vaderlandsliefde of revolutionaire ideologieën zoals het communisme (Van Vree 2018). Ook vandaag de dag zijn die alledaagse waarden een belangrijke bron voor vreedzaam samenleven en voor het oplossen van conflicten. In deze bijdrage gaan we op zoek naar vindplaatsen waar burgers werken aan vrede, verbinding

en gerechtigheid en naar de betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor vreedzaam samenleven anno 2018.

Herdenken als brug naar hedendaagse vrede

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er geen sprake van een integere ordening; de democratische rechtsstaat was door de bezetter buiten spel gezet. Geweld, willekeur, vervolging en de meest grove schendingen van de rechten van burgers vonden plaats. Door de slachtoffers en het leed van de oorlog te herdenken en door te proberen te begrijpen hoe het kon gebeuren, kunnen we een brug slaan naar de waarden die ook nu belangrijk zijn voor vreedzaam samenleven. In studies over de nationaalsocialistische ideologie en de omstandigheden waaronder de Holocaust kon plaatsvinden, hebben auteurs gewezen op de gevaren van het verscherpen van groeps- tegenstellingen, het bevorderen van vijandbeelden en het achterstellen en ‘dehumaniseren’ van minderheidsgroepen (Schuyt 2006).

De democratische rechtsstaat en mensenrechten worden als een belangrijke waarborg gezien om groepstegenstellingen niet te laten uitmonden in gewelddadige conflicten en onderdrukking van minderheden. Al tijdens de Tweede Wereldoorlog sprak de Amerikaanse president Roosevelt zijn *Four Freedoms*-speech uit (de State of the Union-speech van 1941), waarin hij voor de toekomst een wereld voor zich zag waarin vier vrijheden werden gewaarborgd: de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van godsdienst, vrijwaring van gebrek en vrijwaring van vrees.¹³ Deze vier vrijheden vormden de basis van latere mensenrechtendocumenten en gaven uiting aan de opvatting dat de verschillende vrijheden met elkaar samenhangen en niet los verkrijgbaar zijn. Naast dat overheden zich moeten onthouden van inbreuken op bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting, dienen zij zich ook in te spannen voor een zeker bestaansminimum voor hun burgers. In ‘Verzorging en vrijheid’, de bijdrage van Van der Torre en Olthoorn, lezen we dat het begrip ‘vrijwaring van gebrek’ werd

13 Voor een transcript van de Vier Vrijheden-speech, zie <https://www.fourfreedoms.nl/nl/roosevelt-four-freedoms/passage-fdrs-speech-to-congress-january-6-1941.htm>.

overgenomen door de vroege grondleggers van de Nederlandse verzorgingsstaat. Direct na de Tweede Wereldoorlog werd in Nederland de democratische rechtsstaat hersteld, werd de verzorgingsstaat opgebouwd en werd ons land partij bij de internationale mensenrechtenverdragen die werden opgesteld in Europees en mondiaal verband. Na het aannemen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, werden het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (1950), het VN-verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten en het VN-verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (beide uit 1966) opgesteld. In de decennia die volgden kwamen meer mensenrechtenverdragen tot stand en werd ook toezicht op de naleving ingericht. De nieuwste loot aan de stam van de mensenrechtenverdragen is het VN-verdrag inzake mensen met een handicap, dat vanaf 2016 in Nederland geldt.

‘Kleine deugden’ als waarborg voor vrede

Maar regels en instituties alléén zijn niet genoeg: het zijn politici, bestuurders en gezagsdragers van de grote instituties van onze democratische rechtsstaat die werken aan vrede en gerechtigheid. Maar wat misschien nog wel belangrijker is, is de betrokkenheid van burgers en maatschappelijke organisaties. Vrede en gerechtigheid moeten worden gedragen en gevormd in de dagelijkse praktijk, daar waar burgers wonen, werken, leren en met elkaar omgaan. Het levend houden van de abstracte principes van de democratische rechtsstaat in de dagelijkse leefwereld van mensen is een belangrijke sleutel voor het behoud van vrede, gerechtigheid en het draagvlak voor de democratische rechtsstaat (Commissie uitdragen kernwaarden van de rechtsstaat 2008: 6; Dekker en Den Ridder 2016; RMO 2007). Rechtssociologen maken in dit verband een behulpzaam onderscheid tussen het officiële juridische rechtsstaatbegrip en de ‘levende rechtsstaat’, die van onderaf wordt gevoed door burgers zelf en bestaat uit de normen die burgers als waardevol en verbindend ervaren (Hesseling 2006: 392). Schuyt (2004: 158-159) schrijft over ‘kleine deugden’ die beoefend worden in het dagelijks leven en de democratische rechtsstaat ondersteunen, zoals waarheidsgetrouwheid, empathie, flexibiliteit,

verantwoordelijkheidszin, pragmatisme, het kunnen omgaan met diversiteit en onzekerheid, enzovoort:

Naarmate al deze kleine deugden beoefend worden in het dagelijks leven, aangeleerd en geoefend op onze scholen en in andere onderwijsinstellingen, zullen de grote abstracte waarden van de rechtsstaat een lang leven beschoren zijn.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren het grote waarden van de democratische rechtsstaat zoals vrijheid, rechtvaardigheid en solidariteit die motiveerden tot verzet door burgers, maar nadrukkelijk ook de kleine deugden zoals mededogen, empathie en verantwoordelijkheidszin (Van Vree 2018). Hiermee is niet gezegd dat verzet algemeen en wijd verspreid was onder de bevolking, maar wel dat ook de meer alledaagse burgerdeugden aanleiding konden zijn voor verzet. Kleine deugden leidden soms tot grote daden. Groot, omdat het voor vervolgd en een hart onder de riem betekende en hulp om te kunnen overleven, maar ook omdat de gevolgen desastreus konden uitpakken voor wie door de bezetter werd opgepakt. Voor vervolgd en voor mensen in verzet stond heel veel op het spel. Tegenwoordig zijn het niet alleen de abstracte principes van de rechtsstaat die worden uitgelicht tijdens herdenkingen ter lering en inspiratie voor ons samenleven nu, ook de kleine deugden worden gememoreerd. Wijlen burgemeester Van der Laan van Amsterdam sprak in 2016 tijdens de herdenking van de Februaristaking over medemenselijkheid als waarde om mee te nemen naar het heden. ‘Als de stakers empathie toonden onder het juk van terreur, dan moeten wij nu zéker in de bres springen voor een ander, in volle vrijheid’ (Van der Laan 2016). In de jaarthematekst 2018 van het Nationaal Comité 4 en 5 mei benadrukt Van Vree het besef van ‘verantwoordelijkheid voor de ander’ in de motieven voor het verzet in de oorlog, en ziet dat als startpunt voor discussie over de actuele betekenis van het verzet. De vraag die de huidige generaties daaruit kunnen afleiden is: ‘In hoeverre sta ik werkelijk open voor het beroep dat de ander op mij doet?’ (Van Vree 2018).

Werken aan vreedzaam samenleven

Enquête-onderzoek laat zien dat burgers de kleine deugden ook zelf belangrijk vinden. Het samenleven, en normen en waarden scoren al jarenlang hoog op de prioriteitenlijstjes van burgers (Dekker et al. 2018: 16). Uit open antwoorden in al wat ouder onderzoek maken we op dat mensen bij 'goed burgerschap' vooral denken aan sociale waarden zoals hulpvaardigheid en verantwoordelijkheid tonen tegenover de medemens en aan moreel besef, zoals eerlijkheid en niet discrimineren. In gesloten vragen over kenmerken van een goede burger scoorden het naleven van regels en stemmen bij verkiezingen hoog, net als 'proberen mensen met andere meningen te begrijpen'. Het relatieve belang van dit laatste kenmerk neemt tussen 2004 en 2014 wel iets af (Dekker 2005: 76-77; Dekker 2015). Dit afnemende belang dat mensen lijken te hechten aan begrip voor andere meningen gaat samen met een waargenomen toename en aanscherping van tegenstellingen in de samenleving (polarisatie). Die omstandigheden maken aandacht voor het versterken van verbinding tussen mensen en de rol van kleine burgerdeugden belangrijk.

Op verschillende plekken in de samenleving zien we dat groepen burgers en maatschappelijke organisaties werken aan vreedzaam samenleven. Ze doen dat door elkaar op te zoeken, naar elkaar te luisteren en door te proberen tegenstellingen te overbruggen. Het gaat om plaatsen in de dagelijkse leefwereld van mensen, zoals scholen, verenigingen en andere ontmoetingsplekken in de buurt. Op die plaatsen wordt soms ook de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend gehouden. Zonder de pretentie te hebben volledig te zijn, behandelen we enkele voorbeelden van lokale vindplaatsen waar wordt gewerkt aan alledaagse vrede. Hoe verloopt het werken aan een vreedzame samenleving in de praktijk? En hoe kunnen we omgaan met tegengestelde belangen en conflicten en deze op een vreedzame manier oplossen? Welke rol spelen de alledaagse burgerdeugden, zoals het openstaan voor andere meningen, empathie en verantwoordelijkheidszin? Daarbij staan we ook stil bij de betekenis van de oorlog en herdenken voor het samenleven nu. In hoeverre leidt kennis en nadenken over de oorlog tot reflectie en gewetensvorming over actuele

vraagstukken? En kan het herdenken van de oorlog ons helpen bij het vinden van verbondenheid en alledaagse vrede?

Jong geleerd: een vreedzame opvoeding op school en in de wijk

Vanaf 2005 zijn scholen in Nederland verplicht om in het lesprogramma aandacht te besteden aan burgerschapsvorming.¹⁴ Het doel is leerlingen sociale en maatschappelijke competenties mee te geven voor een ‘democratische houding’, zodat ze bijvoorbeeld leren om te gaan met diversiteit en worden gestimuleerd een actieve bijdrage te leveren aan de samenleving. Scholen hebben veel ruimte om daar zelf invulling aan te geven en de manieren waarop scholen in Nederland aandacht besteden aan burgerschapsvorming zijn dan ook heel divers (Inspectie van het onderwijs 2016: 8-10).

Een voorbeeld van een methode die door ruim 900 scholen in Nederland wordt gebruikt is De Vreedzame School (www.vreedzaam.net). Binnen het lesprogramma worden kinderen en jongeren onderwezen in democratische waarden. Ze leren met meningsverschillen om te gaan en om conflicten op een vreedzame manier op te lossen, om open te staan voor verschillen tussen mensen en zich te bekommeren om anderen en de omgeving. Utrecht is de bakermat van de methode en de eerste stappen werden al vóór 2005 gezet op scholen in de Utrechtse wijk Overvecht. Vanaf 2009 werd de methode verbreed van toepassing op scholen naar andere plekken in de buurt waar kinderen na schooltijd komen, zoals sportverenigingen, het buurthuis, de kinderboerderij of de bibliotheek. De Vreedzame School werd verbreed tot De Vreedzame Wijk.

Naast kinderen worden ook vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties in de wijk, welzijnswerkers en ouders onderwezen in de principes van De Vreedzame Wijk. Via deze wijkbrede aanpak hopen scholen en lokale organisaties een eenduidig pedagogisch klimaat te scheppen en bij te dragen aan de ontwikkeling van een democratische manier van samenleven (Pauw 2016: 128). Ook deze wijkaanpak is inmiddels verspreid over

14 Het wil niet zeggen dat scholen vóór 2005 geen aandacht besteedden aan burgerschapsvorming, maar vanaf dat moment is de zogenaamde ‘burgerschapsopdracht’ van de school wettelijk vastgelegd (Inspectie van het onderwijs 2016: 8).

een tiental steden in Nederland (de aanpak wordt nu ook toegepast in wijken in o.a. Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Groningen en Den Haag). De methode wordt al een klein decennium gevolgd door onderzoekers van de Universiteit Utrecht; zij vonden aanwijzingen voor effecten op de burgerschapscompetenties van kinderen en tekenden op dat professionals zagen hoe kinderen constructiever met conflicten omgaan (Pauw 2016: 144-147).

De oorlog op school: het verbinden van verleden en heden

Om aan te sluiten bij actuele onderwerpen die raken aan de democratische samenleving worden vanuit de Stichting Vreedzaam speciale lesbrieven ontwikkeld waarmee leerkrachten die thema's in de klas kunnen bespreken. In 2016 werd een lesbrieff opgesteld rond het herdenken en vieren van 4 en 5 mei. Aanleiding waren spanningen rond de dodenherdenking, zoals ordeverstoringen van lokale herdenkingen en berichten dat leraren in het voortgezet onderwijs het soms moeilijk zouden vinden om de Holocaust in de les te behandelen. Uit onderzoek in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei uit 2014 bleek dat de overgrote meerderheid van de (vak)docenten in het primair en voortgezet onderwijs extra aandacht besteedde aan de Tweede Wereldoorlog (resp. 91% en 83%), de meeste leraren vonden het niet moeilijk om in de les aandacht te besteden aan de Jodenvervolging (resp. 93% en 90%) (Koenen en Jorritsma 2014: 11, 13). De lesbrieff van de Stichting Vreedzaam is een van de vele educatieve methoden die worden gebruikt om kinderen en jongeren te onderwijzen over de oorlog (zie bv. www.4en5mei.nl/educatie of www.annefrank.org/nl/educatie).

Een voorbeeld van een educatief project waar herinneringen uit de oorlog letterlijk worden overgedragen van de oudere generaties aan de jonge generaties is Oorlog in mijn buurt. Jongeren gaan op bezoek bij een oudere buurtbewoner die de oorlog zelf heeft meegemaakt. De jongeren interviewen de oudere over zijn of haar belevenissen in de oorlog en tekenen dat verhaal op. De belevenissen lopen uiteen van het meemaken van een bombardement, de hongervinter, tot onderduiken, verzet en gevangenschap in concentratiekampen. Leerlingen kunnen officieel erfgoeddrager van hun stad worden. Zij krijgen een onderscheiding en beloven dat zij het

oorlogsverhaal van de oudere blijven doorvertellen tijdens herdenkingen en gedurende de rest van hun leven (www.oorloginmijnbuurt.nl). Het project slaat bruggen tussen generaties en probeert te voorkomen dat met het overlijden van de mensen die de oorlog persoonlijk hebben meegemaakt, ook de verhalen over hun belevenissen verdwijnen. In veel educatieve projecten over de oorlog worden leerlingen uitgenodigd om na te denken over de betekenis van de oorlog voor het samenleven van vandaag. Zo wordt in verschillende methoden stilgestaan bij de betekenis van democratie, de Grondwet, mensenrechten en burgerplichten en bij actuele oorlogen in de wereld en de komst van vluchtelingen.¹⁵ Op deze manier draagt educatie er niet alleen toe bij dat jongere generaties bewust blijven van de oorlog en zo een nieuwe ‘herinneringsgemeenschap’ kunnen vormen (zie de bijdrage van Van den Broek in deze bundel), maar het maakt ook het gesprek mogelijk tussen de oude en nieuwe generaties en het steeds weer nieuwe vragen stellen over de betekenis van de oorlog.

Eensgezind herdenken is niet vanzelfsprekend

Het herdenken van de oorlog, het vieren van de vrijheid en het verbinden van het verleden met het heden maakt jongeren en volwassenen wijzer over de oorlog en laat hen nadenken over de actuele betekenis daarvan. Aan de ene kant kan dat mensen bij elkaar brengen, zoals gebeurt bij sommige verbindende initiatieven en educatieve projecten. Aan de andere kant levert het niet vanzelfsprekend verbondenheid op, omdat de opvattingen van mensen uiteenlopen over wat nu precies de lessen zijn die we uit de geschiedenis moeten trekken.

De historica Ilse Raaijmakers (2014, 2018) beschrijft hoezeer discussie en controversie deel uitmaken van onze geschiedenis van het herdenken van de oorlog en het vieren van de vrijheid. Het ideaalbeeld van verbondenheid

15 Zowel in het kader van het geschiedenisonderwijs (de verantwoordelijkheid van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen) als in het kader van jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog (de verantwoordelijkheid van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport) wordt de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog belicht in relatie tot het heden. ‘De essentie van WOII kan alleen overgebracht worden als je het kan relateren aan het nu [...]’ (vws 2005). Zie ook Kromhout (2018: 71, 85); TK (1995/1996).

en saamhorigheid rond 4 en 5 mei strookt niet met de daadwerkelijke discussies die plaatsvinden (en hebben plaatsgevonden) rond de herdenkingsdagen. Mensen en groepen voeren discussie met elkaar over wie moet worden herdacht, wat er precies wordt gevierd en in welke vorm dat wordt gedaan.

Zo ontstond in de afgelopen jaren discussie over initiatieven om op 4 mei ook vluchtelingen te herdenken (De Zwaan 2017), ontstond controverse over de vraag of ook Duitse soldaten konden worden herdacht (Raaijmakers 2018: 11-12), en roerde een groep jonge activisten zich met kritiek op 4 mei omdat hedendaags onrecht zoals moslimhaat en fascisme voor hen te weinig aandacht kreeg (Van der Velden 2016). Zo werden naast officiële herdenkingen ook alternatieve herdenkingen gehouden, waar mensen een eigen invulling gaven aan de herdenking en betekenis van de oorlog.

Raaijmakers laat zien dat discussie rond de herdenkingsdagen van alle tijden is. Ook in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw vonden alternatieve herdenkingen plaats, vaak georganiseerd door protestbewegingen die aandacht vroegen voor actueel onrecht (Raaijmakers 2018: 122-136). Het leidde ertoe dat steeds werd gezocht naar een nieuwe consensus en dat de officiële richtlijnen voor herdenken in de loop van de decennia een aantal keren zijn aangepast. Raaijmakers noemt het herdenken op 4 mei ‘een pendelbeweging tussen insluiting en uitsluiting’ (wie herdenken we?) en tussen ‘universele en specifieke betekenissen van de oorlog’ (Raaijmakers 2018: 251). Kortom, ook als het gaat om herdenken, bestaan er verschillende opvattingen in de samenleving en moeten we steeds weer op zoek naar een ‘balans tussen de uitersten’ (Raaijmakers 2014, 2018: 252).

Een toetssteen voor omgaan met conflict in de wijk: debat over vluchtelingenopvang

Voor het oplossen van conflicten in een open democratische samenleving is het belangrijk om conflicten en de legitimiteit van verschillende opvattingen te erkennen. Daarnaast moet er de wil zijn om te zoeken naar een geschikte vorm voor een vrije en gelijke strijd, waarbij men elkaar niet als vijanden maar als tegenstanders ziet. Alledaagse burgerdeugden

ondersteunen het proces van het vinden van oplossingen (Schuyt 2006: 15). Deze elementen zagen we terug in de Utrechtse wijk Overvecht waar in de afgelopen jaren spanningen ontstonden rond de voorgenomen vestiging van een asielzoekerscentrum. De komst van relatief grote groepen vluchtelingen na 2015 was een onderwerp waar mensen in Nederland heel verschillend over dachten. Opinieonderzoek uit die tijd liet zien dat de bevolking niet simpelweg verdeeld was in twee kampen die lijnrecht tegenover elkaar stonden. Tussen twee groepen met uitgesproken meningen – ‘voor’ en ‘tegen’ – stond een grote middengroep met meer genuanceerde opvattingen. Op de vraag of Nederland een morele plicht heeft om vluchtelingen op te vangen, werd bijvoorbeeld vaak geantwoord met ‘ja, maar ...’ of ‘nee, maar ...’ (Den Ridder et al. 2016). De verschillen in opvatting werden lokaal zichtbaar in gemeenten en wijken waar een nieuwe opvanglocatie werd aangekondigd. De discussie rond de voorgenomen opvang kon heel verschillend verlopen, ook binnen één gemeente. Zo werd in Utrecht de komst van noodopvang van vluchtelingen in de Jaarbeurs en in de wijk Kanaleneiland relatief rustig ontvangen, maar liepen in de wijk Overvecht de gemoederen hoog op. Voor- en tegenstanders stonden met spandoeken tegenover elkaar. Uiteindelijk greep de ME in bij een van de demonstraties.

Uit gesprekken met betrokkenen blijkt dat bij de protesten tegen de opvanglocatie in Overvecht ook andere motieven speelden dan alleen de komst van vluchtelingen. Bewoners waren ontevreden over het gebrek aan aandacht voor problemen in de wijk en hadden het gevoel dat hun directe omgeving onevenredig werd belast met zaken die men in elders in de stad niet wilde, zoals een nieuwe vergunning voor een prostitutiezone. Toen daarbovenop de komst van een nieuwe opvanglocatie voor asielzoekers werd aangekondigd, was de reactie van een actieve groep bewoners: ‘Nee, dat kan echt niet! Niet nog meer druk op deze wijk’ (Mensink te verschijnen).

In Utrecht werden verschillende overlegfora en podia in het leven geroepen om met dit conflict om te gaan. De gemeente Utrecht, organisaties in de wijk en burgerinitiatieven erkenden het conflict en probeerden ruimte te bieden aan de verschillende opvattingen in de wijk. De gemeente

Utrecht belegde in de wijken informatieavonden. Na de ervaringen rond een onrustige bijeenkomst in Overvecht, werden latere informatiebijeenkomsten kleinschaliger, zodat in kleinere groepen gesprekken konden plaatsvinden tussen omwonenden, vertegenwoordigers van de gemeente en andere instanties. Het wijkbureau riep een klankbordgroep in het leven met betrokkenen om zaken rond de nieuwe locatie te bespreken. Een groep burgers in de stad had al eerder het initiatief genomen voor een ‘stadspodium’, waarop over verschillende thema’s kon worden gedebatteerd. Begin 2016 wijdde dit StadsPodiumUtrecht een debat aan vluchtelingen. De vorm van de bijeenkomsten is een openbaar debat in een boksring. Bij die debatten krijgt iedereen evenveel spreektijd, of het nu om een buurtbewoner of een wethouder gaat. Een initiatiefnemer lichtte toe (Mensink te verschijnen):

We kunnen hier vechten met woorden en er moet ook gevochten worden, maar wel altijd met respect voor elkaars mening en cultuur. Je kunt heel goed met woorden vechten op een nette manier, niet met taarten smijten, dat is weer op een vulgaire manier, dat doen wij dus niet. Dus volgens regels, op een goede manier.

Wat leverden de debatten op? Onder meer naar aanleiding van de kritische ontvangst van het plan om een asielzoekerscentrum te vestigen in Overvecht, werd het plan aangepast en werden extra investeringen in de wijk beloofd. Uit de ervaringen met de klankbordgroep in Overvecht en het StadsPodiumUtrecht bleek wel dat het lastig was om mensen die gematigd kritisch waren over de vluchtelingenopvang bij de bijeenkomsten te betrekken. Zij waren daar in de minderheid en voelden zich niet vrij om voor hun mening uit te komen. Op advies van de politie werd zowel bij de klankbordgroep als het stadspodium besloten om mensen met de meest radicale opvattingen niet uit te nodigen, onder andere vanwege vrees voor harde confrontaties. De initiatiefnemer van het stadspodium worstelde terugkijkend met de vraag of het niet beter was geweest ook de mensen met meer radicale opvattingen uit te nodigen, vanuit de gedachte dat zij de kritische stem waarschijnlijk wat ‘fanatieker’ zouden vertolken. ‘Dan hadden wij de uitersten allemaal beter in beeld gehad’ (citaat uit Mensink te verschijnen). Tegenover deze reflectie staat het beeld dat juist mensen met radicale opvattingen, die geweld niet altijd schuwden, in de media

oververtegenwoordigd waren. Zoals groepen burgers in Geldermalsen en Steenbergen die met geweld probeerden te bewerkstelligen dat er geen azc zou komen in hun buurt. Na afloop werd daar de vraag gesteld of de gewelddadige tegenstem niet te veel gewicht had gekregen. De ervaringen in Overvecht en elders laten zien dat het voor de betrokkenen een uitdaging is om een goede dialoog te creëren en om een goede balans te vinden tussen aandacht voor het voor- en tegengeluid.

Uit interviews met betrokkenen in Utrecht blijkt dat alle partijen het debat aanmoedigen en het belang inzien van het betrekken van de verschillende opvattingen, maar dat men zoekt naar de juiste vorm. ‘We moeten er toch samen uitkomen’, zei een woordvoerder van de meer extreme tegenstem in een interview. Een actieve bewoner van Marokkaans-Nederlandse afkomst uit Overvecht die voor de komst van de opvang was, hield een vergelijkbaar pleidooi (Mensink te verschijnen):

Ik vind het juist leuk dat zo'n rechts iemand durft te zeggen van: weet je wat, maar al die Marokkanen. [...] zeg het vooral. En de volgende dag: kom we gaan met z'n allen voetballen [...]. En dat is iets dat we gewoon ook met z'n allen moeten realiseren: als we elkaar willen vinden dan moet iedereen wel zijn eigen mening kunnen uiten, want anders komen we er niet. Je moet begrip hebben voor de een, en de ander die moet ook weer begrip tonen, zo doe je dat. Maar dat doen we op dit moment gewoon veel te weinig.

De lokale ervaringen met het werken aan een vreedzame samenleving laten zien dat het zoeken naar verbinding en oplossingen niet vanzelf gaat. Botsende opvattingen schuren, omgaan met conflict vergt een continue inzet en het lukt niet altijd om er samen uit te komen. Ook als het gaat om herdenken krijgt niet iedereen zijn zin. Zo werd een aantal jaar geleden geen toestemming verleend voor een officiële herdenking waarbij ook zou worden stilgestaan bij gesneuvelde Duitse soldaten (Laanen 2012). Wat de ervaringen met de voorgenomen opvang in Utrecht laten zien, is dat het belangrijk is dat alle belangen en opvattingen worden gehoord en dat er wordt geluisterd én gehandeld naar de achterliggende problemen en bezwaren die mensen hebben. Uiteindelijk kan alleen een inclusieve samenleving, een samenleving waar ieder standpunt gehoord wordt, een vreedzame samenleving zijn.

Conclusie

Anno 2018 is Nederland een land van mondige burgers, een grote verscheidenheid aan opvattingen en belangen, waarin niet iedereen dezelfde waarden lijkt te delen. Hoewel de democratische rechtsstaat overeind staat en het vertrouwen in de rechtsstaat in Nederland relatief hoog en stabiel is (Van Noije en Putters 2017), zijn er ook zorgen over ontwikkelingen die vreedzaam samenleven in de weg staan, zoals gescheiden leefwerelden, polarisatie en groepen burgers die zich minder gebonden zouden voelen aan de democratische rechtsstaat. Bovendien ervaren groepen Nederlanders aantasting van bestaanszekerheid, uitsluiting of discriminatie. Al deze ontwikkelingen vergen onze aandacht, willen we vrede en gerechtigheid in stand houden en ons vermogen om vreedzaam samen te leven verzekeren.

Het is met vrede net als met recht: als we geen oog hebben voor de persoonlijke onvrede en het persoonlijk ervaren onrecht, zullen de vrede en de rechtsorde niet lang stand houden (Hirsch Ballin 2016).

De voorbeelden van de plaatsen waar wordt gewerkt aan vreedzaam samenleven laten zien dat verbinden niet vanzelf gaat; er moet hard aan worden gewerkt. Vreedzaam samenleven vergt permanent onderhoud, van bovenaf (door de overheid en instituties), maar vooral ook van onderaf: door toepassing en overdracht van alledaagse democratische waarden op scholen, op het werk en in de wijk. Maatschappelijke organisaties en burgers moeten meedoen en de vrede dragen. Het levend houden van de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog kan ons daarbij helpen, al is herdenken ook vooral een eigenstandig doel. De ingrijpende gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog zijn voor veel mensen een ijkpunt voor reflectie op het heden. Dit kan vervolgens aanleiding zijn tot gewetensvorming. Mensen verwijzen naar de oorlog en geven er betekenis aan vanuit hun eigen opvattingen en perspectief. Ook herdenken is dus niet vanzelfsprekend verbindend. Maar we zijn het aan voorgaande generaties en onszelf verplicht om het te blijven doen, niet op een statische, maar op een veranderlijke manier, zodat we elkaar blijven verstaan en daarmee de geest van de alledaagse vrede voeden.

Literatuur

- Commissie uitdragen kernwaarden van de rechtsstaat (2008). *Onverschilligheid is geen optie. De rechtsstaat maken we samen*. Advies in opdracht van de minister van Justitie en de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Dekker, P. (2005). Goed burgerschap in enquêtes. In: Paul Dekker en Joep de Hart (red.), *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categorie* (p. 69-83). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2015). Burgerschap en protest. De harde cijfers. In: M. van Hulst en T. Jansen (red.), *Onder de motorkap van de modernisering. Essays voor Gabriel van den Brink* (p. 81-87). Den Haag: Boom Bestuurskunde, 2015.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2016). *Gedeelde waarden en een weerbare democratie. Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van der Ham en A. Wennekers (2018). *Continu onderzoek burgerperspectieven 2018* (1). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hesseling, G. (2006). Recht en vrede kussen elkaar. In: *Vrede en Veiligheid*, jg. 35, nr. 4, p. 385-400.
- Hirsch Ballin, E. (2016). Henri Nouwenlezing 19 november 2016. Te raadplegen via <https://universonline.nl/2016/11/28/lezing-hirsch-ballin-over-recht-en-vrede>.
- Inspectie van het onderwijs (2016). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Koenen, B. en L. Jorritsma (2014). *Oorlog in de klas. Aandacht voor de Tweede Wereldoorlog in het primair en voortgezet onderwijs*. Amsterdam: Veldkamp in opdracht van het Comité 4 en 5 mei.
- Kromhout, B. (2018). *Beelden van verzet. Hoe elke generatie anders omgaat met het verzetsverleden*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Laan, E. van der (2016). Toespraak bij de herdenking van de Februaristaking 25 februari 2016. Geraadpleegd april 2018 via <https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/college/burgemeester/speeches/toespraak-o>.
- Laanen, J. (2012). Duitse soldaten mogen niet worden herdacht bij herdenking Vorden. In: *NRC Handelsblad*, 4 mei 2012. Geraadpleegd april

- 2018 via www.nrc.nl/nieuws/2012/05/04/duitse-soldaten-mogen-niet-worden-herdacht-bij-herdenking-vorden-a1445250.
- Mensink, W. (te verschijnen). *Vlucht, verdeeldheid en verbinding. Terugblik op de inspanningen van de civil society (werktitel)* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. van en K. Putters (2017). Vertrouwen in de rechtsspraak, nu en in de toekomst? In: *Rechtstreeks*, jg. 2017, nr. 2, p. 39-57.
- Oorlog in mijn buurt (onderwijsproject). Geraadpleegd april 2018 via www.oorloginmijnbuurt.nl.
- Pauw, L. (2016). *De Vreedzame Wijk. Een praktische gids voor een samenhangend opvoedklimaat in de wijk*. Amsterdam: Uitgeverij swp. Te raadplegen via <http://www.stichtingvreedzaam.nl> of <http://www.devreedzameschool.net/home/welkom>.
- Raaijmakers, I. (2014). *Essentie van 4 en 5 mei bestaat niet*. Geraadpleegd april 2018 via <https://historiek.net/essentie-van-4-en-5-mei-bestaat-niet/46975>.
- Raaijmakers, I. (2018). *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ridder, J. den, W. Mensink, P. Dekker en E. Schrijver (2016). *Continu onderzoek burgerperspectieven 2016 (2)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RMO (2007). *Vormen van democratie. Een advies over democratische gezindheid*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Schuyt, K. (2004). *Dewaardenvanderechtsstaat*. In: E. Brugmans en M. Buijsen (red.), *Krakend recht en verharde moraal. Maatschappelijke ontwikkelingen en hun invloed op recht en moraal* (p. 143-159). Nijmegen: Thijmgenootschap. Geraadpleegd maart 2018 via www.thijmgenootschap.nl/publicaties/92-2004/1.
- Schuyt, K. (2006). *Democratische deugden. Groepstegenstellingen en sociale integratie*. Cleveringa-lezing 2016. Amsterdam: Leiden University Press.
- TK (1995/1996). *Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden*. Brief van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Tweede Kamer, vergaderjaar 1995/1996, 19958, nr. 11.
- Velden, L. van der (2016). *Jonge activisten boycotten 4 mei om 'hypocrisie'*. In: *de Volkskrant*, 2 mei 2016.

Vree, F. van (2018). *Verzet als voorbeeld*. Jaarthematekst 2018 voor het Nationaal Comité 4 en 5 mei.

vws (2005). *Raak de juiste snaar. Voorlichtingsbeleid herdenking woi in de periode 2006 tot en met 2010*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Zwaan, I. de (2017). Theoloog Rikko Voorberg wil ook vluchtelingen herdenken op 4 mei: 'Wat aan de grenzen gebeurt, vraagt om nieuw verzet'. In: *de Volkskrant*, 2 mei 2017.

Tegenstellingen in het Nederland van nu

Tegenstellingen in het Nederland van nu

Lotte Vermeij en Marcel Coenders

...eens zullen wij toch weer mensen en niet alleen joden zijn! [...] Wij kunnen nooit alleen Nederlanders of alleen Engelsen of van welke natie ook worden, wij zullen daarnaast altijd joden blijven, we zullen joden moeten blijven, maar wij willen het ook blijven.

(Frank 2013: 171-172)

Hoewel de benarde omstandigheden van Anne Frank ver weg lijken in het Nederland van nu, is de stigmatisering waartegen zij zich in dit citaat uitsprekt van alle tijden. Wanneer mensen elkaar niet in de eerste plaats als individuen zien, maar als lid van een als negatief bestempelde groep, brengt dit teweeg dat zij de 'anderen' tegemoet treden vanuit vooroordelen en zonder veel empathie (Ellemers 2012). Wie een ander in de eerste plaats ziet als lid van een groep zal, met andere woorden, weinig moeite doen deze persoon te begrijpen. Dit mechanisme, waarbij mensen de ander als het ware ontdoen van hun individualiteit, nam gruwelijke uitingsvormen aan in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw. Vandaag de dag in Nederland zien we gelukkig een veel mildere uitingsvorm, maar resulteert het wel in ongelijke kansen, sociale uitsluiting, maatschappelijke spanningen en soms in gewelddadige incidenten.

We bekijken in dit hoofdstuk de actuele situatie in de Nederlandse samenleving. In hoeverre zijn er thans spanningen tussen bevolkingsgroepen? Vinden verschillende groepen verbinding met elkaar of leven we steeds meer langs elkaar heen? En hoe uiten tegenstellingen zich?

Zorgen over samenleven

In vergelijking met andere landen hebben Nederlanders veel vertrouwen in elkaar. Ongeveer twee derde zegt vertrouwen te hebben in de medemens, waarmee we dicht bij de Scandinavische landen staan, en het duidelijk beter doen dan de inwoners van ons omringende landen als België

en Duitsland. Terwijl ons vertrouwen in instituties als de politiek afnam, bleef ons vertrouwen in elkaar het afgelopen decennium op hetzelfde peil (Dekker en Van Houwelingen 2017; Smeets 2017). Als Nederlanders gevraagd wordt waar zij blij mee, of trots op zijn in Nederland, noemen zij vaak de manier van samenleven of de normen en waarden (Dekker et al. 2018).

Toch is de samenleving voor velen ook een zorg. Gevraagd naar de grootste maatschappelijke problemen, noemen óók veel Nederlanders het samenleven en de normen en waarden (Dekker et al. 2018). Hierbij lijken maatschappelijke spanningen tussen bevolkingsgroepen een belangrijke rol te spelen. Enerzijds is er meer diversiteit dan ooit. Waar het naoorlogse Nederland nog gescheiden was in duidelijk herkenbare zuilen, kenmerkt het hedendaagse Nederland zich door een grote variatie aan (al dan niet) zelfgekozen leefstijlen en collectieven. Aangenomen mag worden dat we in de afgelopen decennia steeds meer gewend zijn geraakt aan deze diversiteit.

Anderzijds valt moeilijk te ontkomen aan de indruk dat de dialoog tussen verschillende groepen Nederlanders, die vreedzaam samenleven mogelijk moet maken, soms onder druk staat. Internationale ontwikkelingen en gebeurtenissen – zoals de oorlog in Syrië, spanningen in het Midden-Oosten en Turkije en de vluchtelingen crisis – worden door verschillende bevolkingsgroepen met grote betrokkenheid gevolgd en soms op tegenstelde wijze beleefd. Ook nationale gebeurtenissen, zoals de intocht van Sinterklaas en het verhongeren van grote grazers in de Oostvaardersplassen, zetten verhoudingen op scherp. Het beeld ontstaat soms dat verschillende groepen steeds minder bereid zijn elkaar te begrijpen.

Herdenken en actuele tegenstellingen in een divers Nederland

Op 4 mei herdenken we de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en van conflicten en vredesmissies nadien, en op 5 mei staan we stil bij het belang van leven in vrijheid. Het zijn gebeurtenissen die vele Nederlanders met elkaar verbinden. Nederlanders nemen in groten getale deel aan de nationale herdenking op 4 mei. Driekwart van de volwassenen kiest er (vrijwel)

elk jaar weer voor om op vier mei twee minuten stil te zijn (Coopmans 2018). Er is veel draagvlak onder de Nederlandse bevolking voor de herdenking. Het deelnemen aan de nationale herdenking is in veel gevallen ook een uiting van nationale verbondenheid, zo blijkt uit het proefschrift van Coopmans (2018): mensen die vaker deelnemen aan 4 en 5 mei voelen zich meer verbonden met Nederland en dit geldt met name voor Nederlanders met een migratieachtergrond.

Maar er zijn ook Nederlanders die de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog niet herdenken. Bovendien, zoals het vorige hoofdstuk liet zien, gaan nationale herdenkingen gepaard met discussie en controverse. De 4 mei-herdenking roept vragen op over wie er wel en niet moet worden herdacht en op welke wijze. In de manier waarop invulling gegeven wordt aan de herdenking komen maatschappelijke scheidslijnen soms naar voren, waarbij een herdenking van Nederlandse gevallen staat tegenover een bredere herdenking, die universele waarden als vrijheid en mensenrechten centraal stelt.

De laatste jaren neemt een groep jonge activisten onder de noemer #geen-4meivoormij zelfs nadrukkelijk afstand van de herdenking. Ze vinden dat er te weinig aandacht is voor hedendaags fascisme en de herdenking uitgaat van een wit perspectief op het nationaal verleden. Hoe we onze nationale geschiedenis percipiëren is nauw verweven met onze hedendaagse opvattingen over migranten en minderheden (zie bv. het onderzoek van Smeekes et al. 2011).

Bij 4 mei staan we dus niet alleen stil bij het verleden. De herdenking brengt ook tegenstellingen naar voren en roept vragen op over onze huidige samenleving. In hoeverre zijn er vandaag de dag spanningen tussen bevolkingsgroepen?

In dit hoofdstuk gaan we in op maatschappelijke tegenstellingen binnen Nederland. We schetsen hieronder eerst de ontwikkelingen rond drie actuele dimensies van sociaal verschil in Nederland. Allereerst kijken we naar de verhoudingen tussen mensen met en zonder migratieachtergrond. De etnisch-culturele diversiteit is de afgelopen decennia flink toegenomen en kwesties rond de multiculturele samenleving zijn prominent aanwezig in het maatschappelijke debat. Ten tweede richten we ons op opvattingen

over seksuele en genderdiversiteit, een terrein waarop Nederland – als het gaat om acceptatie van en gelijke rechten voor homoseksuelen – internationaal vooropliep en befaamd om is. Ten slotte richten we ons op de mogelijke tegenstellingen tussen mensen met verschillend opleidingsniveau. Opleiding speelt in onze hedendaagse samenleving immers een belangrijke rol voor iemands maatschappelijke positie, opvattingen en welzijn. In hoeverre nemen in Nederland de tegenstellingen tussen lager en hoger opgeleiden toe? Vervolgens gaan we in op de vraag: hoe komt het toch dat we elkaar niet steeds beter gaan begrijpen?

Nederlanders met en zonder migratieachtergrond

De multiculturele samenleving staat al geruime tijd hoog op de politieke agenda. Hoewel de beeldvorming in het publieke debat anders doet vermoeden, is er geen sprake van een sterke toename van negatieve houdingen ten opzichte van immigranten. Uit het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (cv) bleek dat Nederlanders in 2016/17 op een aantal aspecten zelfs positiever waren over immigranten dan in de jaren negentig. Waar in 1994 49% vond dat er te veel ‘mensen van een andere nationaliteit’ in Nederland wonen, is dat in 2016/17 31% (Dekker en Den Ridder 2017). Mogelijk is dit een illustratie van het bekende gezegde ‘onbekend maakt onbemind’.

De Nederlandse samenleving is door migratie en hogere geboortecijfers onder mensen met een migratieachtergrond cultureel diverser geworden. Er is daardoor meer contact tussen groepen met en zonder migratieachtergrond: het aandeel autochtone Nederlanders dat nooit contact heeft met Nederlanders met een migratieachtergrond nam in tien jaar tijd sterk af (van 52% naar 40%). Ook daalde onder Nederlanders met een migratieachtergrond het aandeel dat in de vrije tijd nooit contact heeft met autochtone Nederlanders. Uit onderzoek blijkt telkens dat contact een belangrijke voorspeller is van wederzijds begrip. Ook het draagvlak voor de opvang van vluchtelingen is in de afgelopen 25 jaar niet afgenomen; en de opvattingen over moslims zijn in de laatste tien jaar niet negatiever geworden (Dekker en Den Ridder 2017).

Naast deze stabiele of zelfs positieve ontwikkelingen zijn er ook negatieve tendensen waar te nemen. In vergelijking met begin jaren negentig is het aandeel Nederlanders dat grove negatieve uitlatingen over minderheden onderschrijft, toegenomen (Coenders et al. 2015). Dit indiceert dat de sociale norm om zich niet negatief uit te laten over andere bevolkingsgroepen is afgebrokkeld, een verschijnsel dat we ook duidelijk terugzien in het verharde debat op online media en in het politieke debat. Ook als het gaat om kwesties waarbij er mogelijk sprake is van ervaren concurrentie – wie krijgt er een baan, promotie of huis? – zien we geen duidelijke positieve trend. Opvattingen over deze concrete kwesties fluctueren over de tijd en nemen toe ten tijde van hoge immigratie en stijgende werkloosheid (Coenders et al. 2008, 2015).

In internationaal opzicht behoort Nederland tot de landen waar de opvattingen over migranten en vluchtelingen vrij positief zijn, hoewel Nederland niet in de top staat van de meest positieve landen (zoals Scandinavische landen). Daar staat tegenover dat een groot deel van de bevolking spanningen ervaart: ruim 60% van de Nederlanders ervaart wrijving tussen autochtonen en Nederlanders met een migratieachtergrond, waarmee het de meest scherpe scheidslijn binnen Nederland betreft (Vrooman et al. 2014). Met name de laatste jaren vormen zorgen over immigratie een belangrijk maatschappelijk thema (Bijl et al. 2017). Meer dan de helft van de Nederlanders (53%) heeft over het algemeen het gevoel dat er (veel) meer discriminatie is dan twintig jaar geleden. Het gaat dan om discriminatie op basis van welke grond ook.

Deze wrijving komt duidelijk tot uiting in het maatschappelijke debat. Zo is er het felle discourse rond racisme, onder andere rond Zwarte Piet. Met haar boek *Hallo witte mensen* wilde Anousha Nzume ‘uitleggen hoe je als wit persoon je privilege kunt erkennen en hoe je door dat te begrijpen hopelijk ook racisme in de samenleving kunt inzien en aanvechten’ (Nzume 2017). Het zal bij een deel van de witte mensen het begrip hebben verhoogd, maar evenals de politieke activiteiten van Sylvana Simons stuitte ook dit initiatief op felle weerstand. Ook uitlatingen van politici kunnen tegenstellingen verscherpen. In de laatste decennia is het debat over de multiculturele samenleving in alle hevigheid gevoerd en was er ook veel aandacht voor de nationale identiteit en haar vermeende bedreigingen. Wilders’ uitspraken

over de ‘islamisering van Nederland’ veroorzaken hoogoplopende emoties. Zijn ‘minder minder’-uitspraak leidde tot 6400 aangiften, waarvan een deel overigens tot stand kwam met formulieren die slecht begrepen werden door degenen die ze invulden (De Winther 2016). Vanuit een andere hoek zoeken ook de politici van Denk de confrontatie. Met zijn harde aanval in de Turkse media op Turks-Nederlandse politici, die de Armeense genocide niet ontkennen, zette Kuzu de verhoudingen nog eens extra op scherp.

Het gepolariseerde politieke debat kan de vermeende verschillen tussen bevolkingsgroepen versterken en het wederzijdse begrip laten afkalven. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat Turkse Nederlanders minder vertrouwen hebben in de Nederlandse regering dan autochtone Nederlanders (Van Houwelingen et al. 2016). Anderzijds blijken veel autochtone Nederlanders weerstand en wantrouwen te voelen ten opzichte van moslims die zich politiek inzetten voor het belang van de groep (Hindriks et al. 2015). Ook gelet op de opkomst van politieke partijen (zoals Denk) die zich specifiek richten op burgers met een migratieachtergrond, zullen de vermeende belangentegenstellingen tussen groepen waarschijnlijk ook in de komende jaren zichtbaar blijven of uitvergroot worden in de politieke arena.

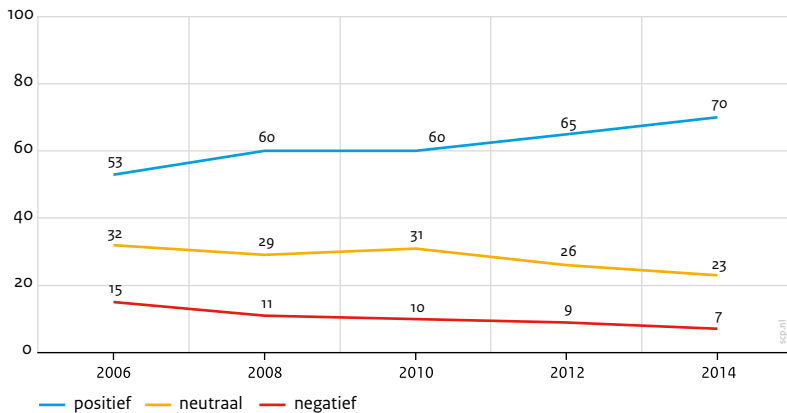
Meer begrip voor seksuele en genderdiversiteit

Een ander terrein waarop vooroordelen en uitsluiting actueel zijn, is dat van genderrollen en seksuele voorkeur. Toen in 1982 een van de eerste Roze Zaterdagën plaatsvond, ging dit gepaard met felle tegendemonstraties en geweld.¹⁶ Dit is nu heel anders, maar nog altijd voelen homoseksuelen en lesbiennes, en ook biseksuelen, zich bijvoorbeeld vaker dan heteroseksuelen respectloos bejegend door collega’s en onbekenden op straat en ook voelen zij zich vaker onveilig (Kuyper 2016). Vooral in streng religieuze milieus blijft de houding ten opzichte van homoseksualiteit relatief negatief (Kuyper 2016).

16 Zie <https://brandpuntplus.kro-ncrv.nl/brandpuntplus/de-herkomst-van-homofobie/>.

Maar ondertussen is Nederland wel het eerste land waar het burgerlijk huwelijk (in 2001) werd opengesteld voor stellen van hetzelfde geslacht. Enquêteonderzoek toont ook een ontegenzeggelijk positieve ontwikkeling in de houding van Nederlanders ten opzichte van homoseksualiteit (figuur 1). Om een voorbeeld te noemen: vond in 2006 nog 17% van de Nederlanders dat het homohuwelijk afgeschaft diende te worden, in 2014 was dit nog maar 8%. Het aandeel Nederlanders dat het onaanvaardbaar zou vinden als een eigen zoon of dochter samen zou wonen met een vaste partner van hetzelfde geslacht, daalde in diezelfde tijd van 18% naar 10%. Ook hier lijkt een toenemende bekendheid een gunstige uitwerking te hebben op de gevoelens van de meerderheid ten opzichte van een minderheidsgroep. Bovendien kan via beleid – zoals de invoering van het burgerlijk huwelijk voor stellen van hetzelfde geslacht – ook de sociale norm van acceptatie en tolerantie worden uitgedragen.

Figuur 1 Ontwikkelingen in houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit op basis van samenvattende schaal, bevolking van 18 jaar en ouder, 2006-2014 (gewogen procenten)^a

^a De gegevens uit SLI'08 wijken iets af van eerder gepresenteerde gegevens door weging.
Bron: SCP (SLI'06-'14), figuur ontleend aan Kuyper (2016)

En de positieve ontwikkeling in de acceptatie van verschillende genderrollen blijft niet beperkt tot homoseksualiteit. Al veel langer speelt natuurlijk

de emancipatie van vrouwen. Zo nam sinds de jaren tachtig het begrip voor werkende vrouwen aanzienlijk toe en gingen we ook positiever denken over kinderopvang voor kleine kinderen (Portegijs et al. 2016). Juist recent is de aandacht voor trans- en interseksualiteit toegenomen, waarin zich ook positieve ontwikkelingen voordoen (Kuyper te verschijnen). Wel blijven genoemde tegenstellingen het maatschappelijke debat beroeren. Zo werden recentelijk reclameposters met zoenende mannen vernield en was er wat ophef over een campagne – verspreid in het Reformatorisch Dagblad – waarmee de actiegroep Gezin in gevaar zich wilde verzetten tegen ‘de losgeslagen seksualisering en schadelijke genderideologie’.¹⁷ Ook kwam onder de noemer #metoo een enorme stroom aan meldingen van machtsmisbruik en seksueel overschrijdend gedrag los.

Hoger en lager opgeleiden

Als derde tegenstelling bekijken we het onderscheid tussen hoger en lager opgeleiden, een klassieke demarcatielijn, in de zin dat deze draait om ongelijkheid. De huidige Nederlandse maatschappij wordt doorgaans beschouwd als een meritocratie, wat betekent dat iemands positie in hoge mate wordt bepaald door diens verdiensten en niet diens afkomst. De meritocratische uitgangspunten van de huidige maatschappij maakten opleiding belangrijker voor het verwerven van een sociale positie dan afkomst, waarmee status en welvaart in principe rechtvaardiger verdeeld en breder toegankelijk werden (maar zie De Lange et al. 2015).

Inmiddels zijn opleidingsverschillen binnen de bevolking in grote mate gesteld: kinderen van hoogopgeleide ouders bereiken vaak zelf ook een hoog opleidingsniveau, doordat ze gemiddeld meer aanleg hebben dan veel anderen, maar ook doordat ze beter ondersteund worden, onder andere door de snel toenemende uitgaven aan bijles en huiswerkbegeleiding (De Geus en Bisschop 2017). De status van een hoge opleiding is hierdoor voor vele laagopgeleiden buiten bereik. Daarbij lijkt de sociale segmentatie tussen lager en hoger opgeleiden steeds scherper te worden: partnerrelaties werden bijvoorbeeld homogener naar opleidingsniveau en door

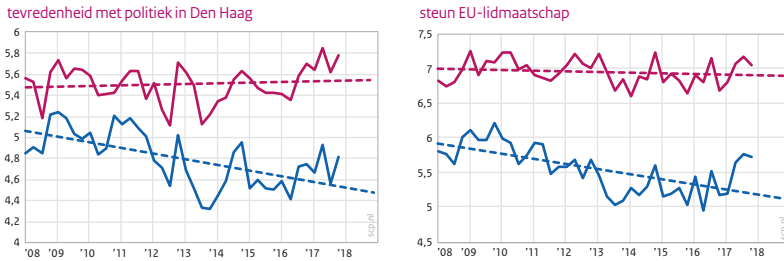
¹⁷ Zie <https://geziningevaar.nl/>.

selectieve migratie wordt het verschil tussen Randstad en periferie in dit opzicht groter (CBS 2017; Latten et al. 2017). De onderwijsinspectie constateert bovendien een toenemende sociaaleconomische segregatie in het onderwijs, terwijl de etnische segregatie in het onderwijs de laatste jaren juist afnam. Kinderen ontmoeten op school dus minder vaak kinderen uit andere sociaaleconomische milieus, wat het ontwikkelen van wederzijds begrip in de weg kan staan. Dergelijke eilandvorming zou daarbij op den duur ook kunnen leiden tot ongelijke kansen (Inspectie van het onderwijs 2018).

Ondertussen nemen ook bepaalde verschillen in gedrag toe: onder hoger opgeleiden bleef sinds de eeuwwisseling ruim een derde vrijwilligerswerk doen, onder laagopgeleiden nam dit af tot 19% (Van Houwelingen en Dekker 2017). En terwijl hoogopgeleiden meer gingen sporten, deden laagopgeleiden dat juist iets minder (Roeters et al. 2017). Belangrijker als we het hebben over het onderling begrip, zijn de verschillende wereldbeelden. Het opleidingsniveau hangt samen met de manier waarop mensen aankijken tegen globalisering en de verschijningsvormen daarvan, zoals immigratie en de Europese Unie (Bovens et al. 2014). Zo ervaren laagopgeleiden immigratie en integratie vaker als een probleem dan hoogopgeleiden; hetzelfde geldt voor gezondheids- en ouderenzorg en criminaliteit. Daarbij hebben laagopgeleiden minder vertrouwen in de nationale politiek en in informatie afkomstig van de overheid over wetenschap (Dekker et al. 2018).

Ook het eerdergenoemde vertrouwen in de medemens is heel ongelijk verdeeld. Van degenen die een universitaire studie afronden, heeft 84% vertrouwen in de medemens; van degenen die alleen een vmbo-opleiding afronden is dit maar 43% (Schmeets 2017). De verschillen in opvattingen tussen laag- en hoogopgeleiden namen het afgelopen decennium toe (figuur 2). Terwijl hoogopgeleiden het afgelopen decennium ongeveer even positief bleven over de Haagse en Europese politiek, werden laagopgeleiden duidelijk negatiever, waarmee een kloof ontstond in opvattingen en perspectief. Het niet (willen) begrijpen van de ander lijkt daarmee binnen dit sociale onderscheid een belangrijker probleem te worden.

Figuur 2 Ontwikkelingen in houding ten opzichte van politiek in Den Haag en eu-lidmaatschap naar opleidingsniveau, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (gewogen gemiddelden)

Bron: SCP (cob'08|1-'17|4) figuur ontleend aan Dekker en Van Houwelingen (2017)

Ondanks de duidelijk toenemende tegenstellingen ervaart maar een kwart van de Nederlanders (26%) wrijving tussen de opleidingsgroepen (Vrooman et al. 2014). Het is ook niet gebruikelijk dat mensen elkaar expliciet aanvallen of beledigen onder de noemer van een opleidingsniveau. Toch gaan verschillen in de omgang met elkaar gepaard met ongemak, in ieder geval van de kant van hoogopgeleiden (Kuipers en Van den Haak 2014). Ook lijken de verschillen van inzicht regelmatig naar voren te komen, bijvoorbeeld in het conflict rond de Oostvaardersplassen. Mogelijk speelt hierbij een opleidingsafhankelijk verschil van visie op natuur een rol: terwijl de waardering voor nette, geplande natuur lager is bij mensen met een hoog opleidingsniveau dan bij mensen met een lager opleidingsniveau, geldt voor waardering voor wilde natuur het tegenovergestelde (Van den Berg en Koole 2006).

De ander als mens willen en kunnen zien

In de wetenschappelijke literatuur zijn ontelbare studies gewijd aan het begrijpen van de condities waaronder mensen zich als groep voor andere groepen uitsluiten of juist toenadering zoeken. Eén mechanisme dat meespeelt is het eerdergenoemde 'onbekend maakt onbemind'. Dit mechanisme stemt hoopvol. Naarmate we meer daadwerkelijk contact hebben met mensen uit andere groepen, zullen we elkaar immers beter begrijpen: vooroordelen worden weerlegd of genuanceerd en tussen mensen kan

persoonlijke sympathie ontstaan. Zeker wanneer ‘de ander’ zich in eigen kring bevindt, bijvoorbeeld door een gemengd huwelijk of een *coming out* van een familielid, vormt liefde en vriendschap een belangrijke motivatie tot het zich openstellen voor die ander, ook wanneer dit moeilijk is (Sterckx en Haerden 2014).

Maar waarom blijven er dan tegenstellingen bestaan en nemen sommige van die tegenstellingen ook toe? Andere mechanismen die verhinderen dat we ons openstellen voor anderen, kunnen ons parten spelen. Vanuit de positie van elites kan de wens meespelen privileges te behouden; middels het proces van *sociale distinctie* markeren zij het onderscheid tussen hen en de ander, waarmee ze bestaande statusverschillen reproduceren (Bourdieu 1984). En ook wie geen elitaire positie bekleedt kan te verliezen hebben bij de ander. Vooral wie in zijn dagelijks leven (al dan niet reële) concurrentie ervaart van anderen, kan een *gevoel van bedreiging* ervaren en een bijbehorende negatieve houding ontwikkelen (Scheepers et al. 2002). Daarnaast kan een meer diffuus gevoel van *verlies aan identiteit* en toegenomen onzekerheid, – veroorzaakt door een snel veranderende en complexe samenleving – ervoor zorgen dat men houvast zoekt bij de eigen groep en haar tradities.

Voor wie de ander tegemoet treedt vanuit de positie van nieuwkomer, minderheid of underdog is de wens tot toenadering evenmin vanzelfsprekend. Hoewel het ogenschijnlijk het meest in diens belang is, zich in te voegen in de dominante groep, kan de prijs gezien de ongelijke uitgangspositie hoog zijn. Zeker wie uitsluiting of discriminatie ervaart, kan zich hierdoor sterker terugtrekken in de eigen groep (Schmitt en Branscombe 2002). Bij een toenemende emancipatie en gelijkheid neemt ook het zelfbewustzijn toe, waarmee de bereidheid om genoeg te nemen met minder dan gelijkheid afneemt. Als het gaat om de integratie van migrantengroepen wordt dit wel de integratieparadox genoemd omdat juist de hoger opgeleide – en daarmee de meer sociaaleconomisch geïntegreerde – migranten relatief meer discriminatie en afwijzing ervaren (Gijsberts en Vervoort 2009).

Met andere woorden, een samenleving zonder wrijving en conflict is moeilijk denkbaar. En debat en protest horen in een vrije samenleving

thuis. Maar discussies over verschillen tussen groepen en controversiële onderwerpen kunnen ook fungeren als *self-fulfilling prophecy* en polarisatie en uitsluiting doen toenemen. Een vruchtbare dialoog moet dus niet gericht zijn op het halen van het eigen gelijk, maar ruimte laten voor het willen begrijpen van de ander, als mens. Dit is wat in de beleving van Ramon Arnhem te weinig gebeurde bij de politie: het diversiteitsbeleid zette volgens hem de verhoudingen op scherp en had te weinig oog voor gevoeligheden. ‘Laatst sprak ik een collega over zijn ambitie bij de politie en hij gaf aan dat hij toch niet aan bod kwam, want hij is een blanke man van boven de 50’ (Bahara en Ezzeroili 2018). Wie onrecht ziet, mag (of moet) dit aankaarten en aanvechten en dat kan er fel aan toegaan. Maar het helpt om daarbij het perspectief van de ander te blijven zien. Of dat in ieder geval te proberen.

Literatuur

- Bahara, H. en N. Ezzeroili (2018). Verhoudingen bij politie in korte tijd verslechterd door diversiteitsdiscussie. In: *de Volkskrant*, 4 april 2018.
- Berg, A.E. van den en S.L. Koole (2006). New wilderness in the Netherlands. An investigation of visual preferences for nature development landscapes. In: *Landscape and Urban Planning*, jg. 78, nr. 4, p. 362-372.
- Bijl, R. J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.) (2017). *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique of taste*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Bovens, M., P. Dekker en W.L. Tiemeijer (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- CBS (2017). *Partners steeds vaker beiden hoogopgeleid*. Te downloaden via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/45/partners-steeds-vaker-beiden-hoogopgeleid>.
- Coenders, M., M. Lubbers, P. Scheepers en M. Verkuyten (2008). More than two decades of changing ethnic attitudes in the Netherlands. In: *Journal of Social Issues*, jg. 64, nr. 2, p. 269-285.

- Coenders, M., M. Lubbers, M. te Grotenhuis, P. Thijs en P. Scheepers (2015). Trends in etnocentrische reacties onder de Nederlandse bevolking, 1979-2012. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 90, nr. 4, p. 405-433.
- Coopmans, M. (2018). *Rituals of the past in the context of the present. The role of Remembrance Day and Liberation Day in Dutch society*. Utrecht: ICS.
- Dekker, P. en P. van Houwelingen (2017). *Continu onderzoek burgerperspectieven 2017*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2017). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland* (p. 57-86). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van der Ham en A. Wennekers (2018). *Continu onderzoek burgerperspectieven 2018*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ellemers, N. (2012). The group self. In: *Science*, jg. 336, nr. 6083, p. 848-852.
- Frank, A., met bijdragen van M. Pressler, G. Hirschfeld en F. Prose (2013). *Verzameld werk*. Amsterdam: Prometheus.
- Geus, W. de en P. Bisschop (2017). *Licht op schaduwonderwijs*. Amsterdam/Utrecht: SEO/Oberon
- Gijsberts, M. en M. Vervoort (2009). Beeldvorming onder hoger opgeleide allochtonen. Waarom is er sprake van een integratieparadox? In: *Sociologie*, jg. 5, nr. 3, p. 406-429.
- Hindriks, P., M. Verkuyten en M. Coenders (2015). The evaluation of immigrants' political acculturation strategies. In: *International Journal of Intercultural Relations*, jg. 47, juli, p. 131-142.
- Houwelingen, P. van en P. Dekker (2017). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland* (p. 211-235). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Houwelingen, P. van, W. Huijnk en J. den Ridder (2016). Participatie en vertrouwen van niet-westerse migranten. In: W. Huijnk en I. Andriessen (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Inspectie van het onderwijs (2018). *De staat van het onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Kuipers, G. en M. van den Haak (2014). De cultuurkloof? Cultuurverschillen en sociale afstand in Nederland. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer

- (red), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Kuiper, L. (2016). *LHBT-monitor*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuiper, L. (te verschijnen). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lange, M. de, J. Tolsma en M.H. Wolbers (2015). *Opleiding als sociale scheidslijn. Een nieuw perspectief op een oude kloof*. Apeldoorn/Antwerpen: Garant Uitgevers nv.
- Latten, J., N. Kooiman en M. Bontje (2017). Toenemende ruimtelijke verschillen in opleiding. In: *Demos*, jg. 33, juni, p. 1-4.
- Noije, L. van (2017). Sociale veiligheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland* (p. 286-305). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Nzume, A. (2017). *Hallo witte mensen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Portegijs, W. en M. van den Brakel (red.) (2016). *Emancipatiemonitor 2016*. De Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roeters, A., A. Wennekers, A. van den Broek, I. Pulles en A. Tiessen-Raaphorst (2017). Vrije tijd. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland* (p. 237-266). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Scheepers, P., M. Gijsberts en M. Coenders (2002). Ethnic exclusionism in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. In: *European Sociological Review*, jg. 18, nr. 1, p. 17-34.
- Schmeets, H. (2017). *Vertrouwen in elkaar en in de samenleving*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR working paper 26). Te downloaden via <https://www.wrr.nl/publicaties/working-papers/2017/07/05/vertrouwen-in-elkaar-en-in-de-samenleving>.
- Schmitt, M.T. en N.R. Branscombe (2002). The meaning and consequences of perceived discrimination in disadvantaged and privileged social groups. In: *European Review of Social Psychology*, jg. 12, nr. 1, p. 167-199.

- Smeekes, A., M. Verkuyten en E. Poppe (2011). Mobilizing opposition towards Muslim immigrants. National identification and the representation of national history. In: *British Journal of Social Psychology*, jg. 50, nr. 2, p. 265-280.
- Sterckx, L. en M. Haerden (2014). Gemengde migratiehuwelijken. In: L. Sterckx, J. Dagevos, W. Huijnk en J. van Lisdonk (red), *Huwelijksmigratie in Nederland* (p. 147-190). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Winther, W. de (2016). Aangiften Wilders blijken nep. In: *De Telegraaf*, 12 maart 2016.

PASSED
WESTFGNT
SNAPPULL LINK 3
IN SPITE O T SAVAGERY O T FIGHTING THR IS STILL SOME
CHIVALRY ABOUT IT. BRITISH AND GERMAN WOUNDED - IT MAKES
NO DIFFERENCE - COME IN ALIKE TO OUR FIELD DRESSING STATIONS.
SOME O OUR STATIONS ARE NOW IN GERMAN HANDS BUT ACCORDG TO
REPORTS T GERMANS ARE LOOKING AFTER OUR WOUNDED WELL, IN
ADDITION TO THR OWN.
TWO GERMANS HV BN LED IN BLINDFOLDED CARRYING ONE O OUR
CASUALTIES D ONE O THOSE WHO THEY HV LED HAD BEEN
AS THEY WOUNDED TO GO ON FIGHTING AGAINST US. REF
MF 0512

Het belang van betrouwbare informatievoorziening

Het belang van betrouwbare informatievoorziening

Annemarie Wennekers⁸

Op 3 mei, een dag voor de Nationale Dodenherdenking in Nederland, wordt de internationale Dag van de Persvrijheid gevierd. Deze dag werd in 1993 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in het leven geroepen ter erkenning en herinnering van het belang van een vrije, pluriforme en onafhankelijke pers voor elke democratische samenleving. Dat dit bewustzijn nodig is, werd vorig jaar onderstreept door een somber rapport over de internationale persvrijheid, die in 2016 tot het laagste niveau in dertien jaar was gedaald (Freedom House 2017). In landen met autoritaire regimes worden de onafhankelijke media verder onderdrukt, maar ook in democratische samenlevingen is er reden tot zorg. Tot de nieuwe bedreigingen voor de pers horen de krimpende lokale nieuwsvoorziening, afbrokkelende onderzoeksjournalistiek, polarisatie van media en de verspreiding van nepnieuws. Goede en betrouwbare informatievoorziening blijkt in moderne democratieën dus niet (meer) vanzelfsprekend. Ook in Nederland zijn er vragen over de toekomst van de onafhankelijke journalistiek (ocw 2017), hoewel ons land hoog scoort op persvrijheid (Freedom House 2017). Lessen uit de Tweede Wereldoorlog roepen op tot een besef dat deze vrijheid niet voor lief te nemen is en dat het een grondrecht¹⁹ betreft dat het beschermen waard is.

¹⁸ Met dank aan Frank Huysmans voor zijn waardevolle (literatuur)suggesties.

¹⁹ In Nederland zijn de persvrijheid en vrijheid van meningsuiting vastgelegd in de Grondwet (artikel 7) en ook het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens omvat het recht op de vrijheid tot meningsuiting (artikel 10). Dit Europese verdrag werd in 1950 in Rome opgesteld in navolging van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948, waarvan de opstelling sterk beïnvloed was door de ontzetting over de Holocaust (Morsink 1999). De vrijheden die de Amerikaanse president Roosevelt naar voren bracht in zijn beroemde Four Freedoms-speech uit 1941 vormden het fundament voor deze universele mensenrechten: de vrijheid van meningsuiting (freedom of speech), godsdienstvrijheid (freedom of worship), vrijwaring van gebrek (freedom from want) en vrijwaring van angst (freedom from fear).

In tijden van oorlog is de waarheid het eerste slachtoffer

Van een betrouwbare nieuwsvoorziening was in het Nederland van de Tweede Wereldoorlog geen sprake. De legale pers kenmerkte zich door propaganda en censuur van de Duitse bezetters, maar ook de oorsprong en betrouwbaarheid van het nieuws dat mensen via de illegale pers bereikte was dubieus. Men had daarom weinig vertrouwen in de media en was zeer sceptisch over de berichtgeving van beide zijden. In de woorden van een dagboekschrijver uit de Tweede Wereldoorlog: ‘Of het onze vrienden zijn of niet [...], liegen kunnen ze allemaal, tenminste over de radio en in de pers’ (Van der Boom 2012: 258).²⁰

Nadat Adolf Hitler in 1933 in Duitsland aan de macht was gekomen, vormde het ministerie van Propaganda een belangrijk onderdeel van zijn regering. De media kwamen onder volledige controle te staan van dit ministerie van Joseph Goebbels (Overmeer 2011). De Duitsers legden in 1940 ook in Nederland de persvrijheid direct aan banden, om ook hier voedingsbodem te krijgen voor het nationaalsocialistische gedachtegoed. Door volledige overname van het ANP op 15 mei 1940 kregen de Duitsers controle over de nieuwsvoorziening. Het ANP werd in de volksmond dan ook al snel omgedoopt tot ‘Adolfs Nieuwste Papegaai’ (Wijffes 2004: 219). De kranten en radio kwamen onder controle en toezicht van de Duitsers te staan. De toon en inhoud van de informatie werd beheerst via voorschriften, verboden en aanbevelingen, die gedurende de bezetting steeds dwingender werden (Wijffes 2004).

Als reactie op de door de Duitsers beheerste legale pers ontstond een netwerk van illegale persactiviteiten, waardoor een alternatieve nieuwsstroom op gang kwam via een ondergrondse pers (Winkel / De Vries 1954/1989) en via de uitzendingen van *Radio Oranje* vanuit Londen en

20 Veel mensen herinnerden zich nog de leugenpropaganda van de Britten uit de Eerste Wereldoorlog, waarin verhalen over vreselijke daden van Duitse soldaten werden verspreid, waarvan een deel achteraf verzonnen bleek. Dit zorgde er mede voor dat berichten over het vreselijke lot dat de Joden trof tijdens de Tweede Wereldoorlog op ongeloof stuitten; ze klonken onwaar (Van der Boom 2012: 64).

andere verboden buitenlandse radiostations. Vooral na 1943 groeide de verzetspers en in totaal kende Nederland tijdens de oorlog zo'n 1300 illegale 'kranten', variërend van overgeschreven velletjes papier tot gedrukte kranten met een landelijke verspreiding, zoals *De Waarheid*, *Vrij Nederland*, *Trouw* en *Het Parool* (Wijffjes 2004). Er waren weinig middelen om de illegale kranten te maken en vaak was dit het werk van burgers zonder journalistieke achtergrond. De illegale persactiviteiten waren dan ook vooral bedoeld om een morele strijd te voeren tegenover de bezetter en reactie te geven op diens propaganda. Betrouwbaarheid was daarbij niet het belangrijkste streven. Het nieuws dat via de illegale pers werd verspreid, was afkomstig van buitenlandse radiozenders, brieven, gesprekken of geruchten uit de verzetscircuits. Gezien de Duitse tegenmaatregelen was er weinig ruimte om een eerlijke en betrouwbare nieuwsvoorziening te bieden (Wijffjes 2004).

Herstel van vertrouwen in informatie in de naoorlogse periode

De rol die de media in de oorlog hadden gespeeld veranderde het beeld van de journalistiek, wat in de jaren na de bevrijding resulteerde in een streven naar perszuivering (wie waren er 'goed' of 'fout' geweest tijdens de oorlog) en objectiviteit. Het verzuilde mediasysteem, volgens welke de radio al voor de Tweede Wereldoorlog georganiseerd was, vormde de basis voor de naoorlogse situatie (Bakker en Scholten 2011). Toch liet de oorlog duidelijke sporen na in het naoorlogse medialandschap. Bij de kranten veranderde bijvoorbeeld zowel het voorkomen als de inhoud. Na jaren van propaganda heerste een grote behoefte aan betrouwbare en geloofwaardige berichtgeving, maar ook aan goed leesbaar en aangenaam nieuws. De kranten en de radio richtten zich dus niet alleen op betrouwbare berichtgeving, maar boden ook 'geborgtheid, veiligheid en knusheid' (Wijffjes 2004: 263).

In alle westerse landen werd, naast vrijheid en onafhankelijkheid, de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de media een belangrijk uitgangspunt. De 'vier theorieën van de pers' (Christians et al. 2009) van Amerikaanse communicatiewetenschappers uit 1956 boden hiervoor een

voornamelijk bron. Zij spraken daarin een voorkeur uit voor een theorie van sociale verantwoordelijkheid, waarbij de media een plicht hadden om de bevolking goed te informeren, maar ook om die op te voeden, te verbinden en te inspireren. Dit perspectief op de media kreeg in Nederland veel bijval (Wijffes 2004). Journalisten hadden een belangrijke maatschappelijke taak te vervullen, die om een professionele instelling en standaarden vroeg, gericht op het naar buiten brengen van juiste, gebalanceerde en controleerbare informatie. Vanuit de behoefte om een goede uitoefening van het journalistieke beroep veilig te stellen werd al in 1948 de Raad van Tucht opgericht door de Nederlandse Vereniging van Journalisten. In 1960 werd dit de Raad voor de Journalistiek.

De verdere opkomst van de televisie was een andere belangrijke ontwikkeling in het naoorlogse medialandschap. Het aantal mensen met een televisie thuis groeide sterk en ook de zendtijd nam toe. In de tweede helft van de jaren zestig zette de ontzuiling in de samenleving en in het Nederlandse mediastelsel in. Dit ging samen met de verdere professionalisering van de journalistiek, waarbij kranten, en later ook omroepen, steeds meer een zelfstandige rol kregen (Broeders en Van de Donk 2004). Een volgende belangrijke ontwikkeling was de commercialisering van de radio en televisie sinds eind jaren tachtig, waarmee het media-aanbod aanzienlijk groeide. Met de digitalisering in de afgelopen decennia zette de groei van en diversiteit in het medialandschap zich verder voort.

Nieuwe media, nieuwe (gescheiden) werelden?

Het internet en de digitalisering van media, informatie en communicatie hebben het medialandschap de afgelopen decennia verder ingrijpend veranderd. In relatief korte tijd zijn mensen eraan gewend geraakt altijd en overal bereikbaar te (kunnen) zijn en de beschikking te hebben over alle mogelijke informatie, waar en wanneer men wil. Voordat nieuws nieuws wordt, kunnen we er al over lezen op Twitter en het delen via berichten of sociale media. Online wordt de nieuwsstroom continu bijgewerkt en wie niets wil missen, kan via pushberichten op telefoon of tablet op de hoogte blijven van opzienbarende gebeurtenissen.

Bij de opkomst van het internet werden vooral de kansen van de informatie-samenleving benadrukt: een onuitputtelijke en continue stroom van informatie die voor iedereen toegankelijk en deelbaar en mede producerbaar is. Critici wezen juist op de versnippering van informatie en de moeilijkheid om uit het enorme informatieaanbod de relevante stukken te filteren. Van de vaak geautomatiseerde hulpmiddelen (zoekmachines of online platforms en hun algoritmes) wordt steeds meer gevreesd dat ze ervoor zorgen dat mensen alleen nog maar informatie te zien krijgen die past bij hun bestaande meningen of voorkeuren. Hierdoor komen mensen in hun eigen 'filterbubbel' terecht en komen ze niet meer in aanraking met alternatieve standpunten of zienswijzen (Pariser 2011). Met alle gevolgen van dien voor de geïnformeerdheid van burgers, de kwaliteit van het publieke debat en het wederzijdse begrip tussen verschillende groepen in de samenleving. Welke plek hebben de nieuwe mediavormen in het dagelijkse mediagebruik van mensen? En in hoeverre is er in Nederland sprake van gescheiden werelden als het gaat om de mediakanalen en nieuwsbronnen die mensen gebruiken?

Uit ons eigen onderzoek naar (nieuws)mediagebruik komt naar voren dat, ondanks de duidelijke opmars van nieuwe media, de traditionele media nog altijd een belangrijke rol spelen in de dagelijkse tijdsbesteding van Nederlanders. Nederlanders besteedden op een dag in 2015 de meeste mediatijd aan kijken, gevolgd door luisteren en communiceren. Het grootste deel van de kijk- en luistertijd gaat naar 'klassieke' vormen: televisiekijken en naar de radio luisteren op het moment van uitzending (Wennekers et al. 2016). Voor het lezen van boeken, tijdschriften en kranten hebben de schermen (zoals e-reader, tablet, computer, smartphone) het papier nog niet ingehaald (Wennekers et al. 2018).

In het (nieuws)mediagebruik doen zich grote verschillen voor tussen bevolkingsgroepen, zoals tussen jong en oud, laag- en hoogopgeleid en mensen met veel of weinig affiniteit met technologie. Vooral ouderen houden vast aan de klassieke kanalen (televisie, radio en kranten) om zich op de hoogte te stellen van nieuws, terwijl jongvolwassenen (20-34 jaar) gretige gebruikers van nieuwssites/-apps zijn en afhaken bij het lezen van de papieren krant. Nieuws via de televisie is voor laagopgeleiden een

populaire informatiebron, hoogopgeleiden bekijken vaker nieuws online (Wennekers en De Haan 2017). Onderzoek van Bos et al. (2014) laat vergelijkbare opleidingsverschillen in het nieuwsmediagebruik zien. Ook vinden zij dat laagopgeleiden met name nieuws- en actualiteitenprogramma's op de commerciële omroepen volgen en meer populaire kranten lezen. Deze onderzoekers vinden weinig verschillen tussen politiekepartijvoorkeuren en het gebruik van verschillende nieuwsbronnen. Ze constateren dat er ondanks de duidelijke verschillen in mediagebruik geen aanwijzingen zijn voor volstrekt gescheiden ideologische kampen die zich wat betreft hun nieuwsconsumptie sterk van elkaar onderscheiden (Bos et al. 2014).

Hoe groot de dreiging van filterbubbels in het nieuwe mediatiidperk is, blijft onduidelijk. Het gevaar van selectieve blootstelling is iets van alle tijden. Zo wordt vaak gewezen op de 'filters' van het verzuilde medialandschap, waarbij elke zuil eigen nieuwsbronnen had. Daarbij zijn mensen over het algemeen – al dan niet bewust – meer geneigd op zoek te gaan naar en waarde te hechten aan bronnen die in lijn zijn met hun bestaande opvattingen of voorkeuren (Smith et al. 2008). Echter, nieuwe technologieën vergroten de mogelijkheden tot het personaliseren van informatie, zonder gebruikers inzicht te geven in de manier waarop deze selectie tot stand komt (Van Dijck et al. 2016). Onderzoekers die aangeven dat het nog wel meevalt met de filterbubbels wijzen ook op het feit dat de meeste mensen zich bij het informeren niet beperken tot nieuws dat ze online via algoritmes tegenkomen (Zuiderveen Borgesius et al. 2016). De vraag is wel of deze situatie in de (nabije) toekomst zal veranderen met de groeiende populariteit van online platforms voor nieuwsconsumptie (Newman et al. 2017).

Verbinding en dialoog in de samenleving: de rol van de media

De media spelen een belangrijke rol bij het informeren en opiniëren van de bevolking, maar media kunnen ook een verbindende functie dienen en bijdragen aan sociale samenhang. Zeker met de ontzuiling werd vaak gesteld dat de massamedia een belangrijke socialiserende rol zouden spelen (Elchardus en Glorieux 2002). Tot eind jaren tachtig was deze taak bij ra-

dio en televisie volledig aan de publieke omroep voorbehouden. Door het beperkte aantal zenders keken en luisterden mensen vaker naar dezelfde programma's. Met de commercialisering van het medialandschap groeide de diversiteit in het media-aanbod. De toegenomen keuzevrijheid voor het publiek zou volgens sommigen het einde betekenen voor een aantal maatschappelijke functies van media (Holtz-Bacha en Norris 2001). Voor verbinding wordt vaak naar de publieke mediavoorziening gekeken (RvC 2014). In een verder uitdijend medialandschap dringt de vraag zich op in hoeverre er nog een verbindende functie van (massa)media uit kan gaan (Sonck en De Haan 2015). Nederlanders halen hun publieke informatie immers steeds minder uit één gezamenlijke plaats (Broeders en Van de Donk 2004; CvdM 2017; Huysmans et al. 2004).²¹

Velen zagen op dit gebied een belofte voor de nieuwe communicatiemedia, die de verbindende en sociale functie inherent in zich zouden dragen. Mobiele mediadragers en sociale media zorgen er immers voor dat het sociale netwerk altijd binnen handbereik is. Ook zouden deze media overbruggend kunnen werken, omdat mensen die in het dagelijks leven niets met elkaar te maken hebben, via internet in contact kunnen komen. Veel sociale netwerken begonnen ook vanuit deze ideologische gedachten, om mensen over de hele wereld met elkaar te verbinden. Toch bleek de online wereld al snel vooral een afspiegeling van de offline wereld. Handig om bestaande contacten mee te onderhouden, maar niet een plek waar massaal sterke nieuwe relaties ontstonden (De Haan 2008). Daarbij lijken voor veel sociale netwerken of online platforms tegenwoordig commerciële motieven te domineren (Van Dijk 2013).

Vertrouwen in de media in een post-truth wereld

De geschiedenis kent vele voorbeelden van onderdrukking van de pers en ook in moderne tijden zijn er tal van politieke regimes die sterke controle

21 Maar zie ook het onderzoek van Bos et al. (2014), waaruit naar voren komt dat het NOS Journaal de meest bekeken nieuwsrubriek is over de verschillende mediaprofielen heen. Welke mediavoorkeuren mensen ook hebben, de publieke nieuwsvoorziening wordt veel en breed gebruikt. Ook recenter onderzoek van Reuters (Newman et al. 2017) laat zien dat de NOS nog steeds een dominante positie heeft in de offline nieuwsmarkt, gevolgd door RTL.

over de media in hun land uitoefenen. Vele van dit soort voorbeelden lijken voor ons ver weg, in tijd of afstand, maar recente ontwikkelingen in de westerse wereld brengen het vraagstuk van persvrijheid een stuk dichterbij. Het jaar 2016 markeerde de start van een periode van *post-truth politics*, een term die duidt op omstandigheden waarin objectieve feiten minder van invloed zijn op de publieke opinie dan een beroep op emoties en persoonlijke overtuigingen (Oxford Dictionaries 2016). Gebeurtenissen rondom de presidentsverkiezing van Donald Trump en het brexitreferendum illustreren de overtuigende kracht van emoties en uitspraken die voor mensen intuïtief kloppen of als ‘waar’ aanvoelen, maar niet op feiten gebaseerd zijn. Desinformatie blijkt een effectief middel in het internationale politieke speelveld en de druk op institutionele dragers van informatie in democratische samenlevingen, zoals onafhankelijke media, neemt toe.

Nepnieuws is ook in Nederland een terugkerend onderwerp van zorg, waarbij zowel van dreiging wordt gesproken, als tegengeluiden hoorbaar zijn dat het probleem niet overdreven moet worden (De Bruijne 2017; Newman et al. 2017). In recent onderzoek in opdracht van de Europese Commissie (2018) geeft meer dan driekwart (78%) van de Nederlanders aan dat het bestaan van nieuws of informatie dat een vertekend of onjuist beeld van de werkelijkheid geeft een probleem in ons land is. Dit is weliswaar iets lager dan het Europese gemiddelde (85%), maar wijst toch op een kwestie die breed leeft. Bij de vraag wie moeten optreden om de verspreiding van nepnieuws te stoppen wijst een meerderheid van de Nederlanders naar journalisten (55%) en de overheid (54%). Online sociale netwerken zouden hier volgens een kwart van de Nederlanders een rol in moeten spelen en burgers zelf zijn volgens 35% aan zet om tegen de verspreiding van nepnieuws op te treden.

Uit het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB) van het SCP komt naar voren dat Nederlanders over het algemeen meer vertrouwen hebben in de media en andere maatschappelijke instituties (zoals het rechts-

systeem) dan in de politiek.²² Een ruime meerderheid van de bevolking spreekt uit voldoende vertrouwen te hebben in de kranten en televisie (zie Dekker et al. 2018 voor de meeste recente peiling) en internationaal gezien kenmerkt Nederland zich door een relatief groot vertrouwen in de media (Dekker et al. 2017). Opvallend is een recente sterke daling in het vertrouwen in de media onder de groep jongvolwassenen (18-34 jaar). In 2008 was dit nog de leeftijdsgroep die het meeste vertrouwen in de traditionele media had, maar in 2017 was dat gedaald tot onder het niveau van de 35-plussers en 55-plussers (Dekker et al. 2017). Voor een deel houdt deze daling verband met het veranderde mediagebruik onder deze groep (Den Ridder et al. 2017). Het lijkt er echter niet op dat het vertrouwen onder deze leeftijdsgroep zich van de traditionele naar nieuwe media verplaatst heeft. Europees onderzoek laat zien dat het vertrouwen in de oude media overal hoger ligt dan het vertrouwen in de online en sociale media (Europese Commissie 2016) en specifiek voor nieuws worden de traditionele media (televisie, radio, kranten) nog steeds het meest vertrouwd (Europese Commissie 2018).

Een analyse van de toelichtingen die mensen geven bij hun antwoorden biedt meer inzicht in de grondslagen van vertrouwen of wantrouwen in de media (Den Ridder et al. 2017). Mensen die de media vertrouwen, noemen de objectiviteit en waarheidsgetrouwheid van de berichtgeving, evenals onpartijdigheid en onafhankelijkheid. Door mensen die geen of weinig vertrouwen in de media hebben, wordt vaak genoemd dat het gebrachte nieuws niet altijd klopt of gekleurd en selectief is. Ook wordt televisie en kranten verweten sensatiebelust te zijn. Media leggen te veel nadruk op negatief nieuws en zorgen daarmee voor onrust, met als mogelijk gevolg dat problemen juist groter worden. Mensen met een migratieachtergrond noemen daarbij dat ze zich vaak niet kunnen herkennen in de typisch

22 De media komen echter niet in alle onderzoeken even goed uit de bus. Bij vragen over vertrouwen worden verschillende termen gebruikt om de media aan te duiden en de precieze vraagstelling heeft invloed op de vertrouwenscores. Het lijkt erop dat termen die verwijzen naar traditionele vormen van berichtgeving (kranten, televisie) meer vertrouwen oproepen dan verwijzingen naar de 'makers' van het nieuws (de pers, de journalisten) en media in het algemeen (Den Ridder et al. 2017).

Nederlandse of westerse selectie of kleuring van het nieuws; iets wat ook naar voren komt in onderzoek onder Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond (Huijnk et al. 2015). Nepnieuws associëren mensen vooral met het internet en de sociale media (Den Ridder et al. 2017; zie ook Dekker et al. 2018). Echter, de toegenomen snelheid en actualiteit van nieuws op internet is voor anderen een reden om negatiever te oordelen over de traditionele media. Die worden minder betrouwbaar geacht omdat ze niet actueel genoeg zijn of juist te snel meegaan en daardoor onvoldoende de kwaliteit van de berichtgeving waarborgen.

Herwaardering van de waarheid in onze vrije samenleving

Nederland eindigde in het eerdergenoemde rapport van Freedom House (2017) op een tweede plaats van landen met de grootste mediavrijheid. Toch verdient een aantal bedreigingen de aandacht van de Nederlandse overheid en burgers, de mediasector en het bedrijfsleven. Zo zijn er ook in ons land zorgen over de journalistieke infrastructuur, die onder andere te lijden heeft onder de nieuwe verdienmodellen die ontstaan zijn als gevolg van globalisering en technologische ontwikkeling (ocw 2017; RvC 2018; RMO 2014). De lokale en regionale nieuwsvoorziening verkeert al jaren in zwaar weer (Landman et al. 2015) en ook de onderzoeksjournalistiek komt in het gedrang in de concurrentie met de razendsnelle informatiestromen op internet.

De nieuwe media en digitale communicatiemiddelen hebben een stempel gedrukt op de samenleving en het dagelijks leven van burgers. Utopisten benadrukken wat deze media ons allemaal hebben gebracht: een grenze-loze keuzevrijheid, bewegingsruimte en onbeperkte mogelijkheid tot het uitwisselen van informatie, onderhouden van contacten en uiten van je mening. Daartegenover staan de dringende vragen over privacy, betrouwbaarheid van nieuws en informatie en filterbubbels. Blijvende zorg om een goede en betrouwbare informatievoorziening is in onze digitale democratische samenleving van groot belang. Naast een divers, toegankelijk en onafhankelijk aanbod is het belangrijk dat burgers goed uitgerust zijn om de waarde van de informatie die ze tegenkomen te beoordelen. Mensen

schatten deze vaardigheden zelf vaak vrij hoog in, maar in praktijk blijken velen, ook jongeren, moeite te hebben met bijvoorbeeld het zoeken en kritisch beoordelen van informatie op internet (Kennisset 2017).

De samenleving en het medialandschap van vandaag zijn op veel punten niet meer te vergelijken met de periode van tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog, maar vragen en zorgen over een betrouwbare en onafhankelijke informatievoorziening blijven urgent en actueel in een *post-truth* wereld. Mediavrijheid en toegang tot objectieve, juiste en veelzijdige informatie vormen de basis voor het recht op vrijheid van meningsuiting. De bescherming van dit recht vraagt om een continue kritische evaluatie van de kaders waarop deze vrijheid gebouwd is en van de basisprincipes waarmee het in stand wordt gehouden.

Literatuur

- Bakker, P. en O. Scholten (2011). *Communicatiekaart van Nederland. Overzicht van media en communicatie*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Boom, B. van der (2012). *‘Wij weten niets van hun lot’. Gewone Nederlanders en de Holocaust*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Bos, L., S. Kruikemeier en C. de Vreese (2014). Gescheiden media? Sociaal-culturele verschillen in mediaconsumptie. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (p. 235-254). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Broeders, D. en W. van de Donk (2004). Macht of onmacht van de media? Enkele kanttekeningen bij een actueel debat. In: E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat*. Amsterdam: Amsterdam University Press (WRR Verkenningen nr. 4).
- Bruijne, P. de (2017). *Canards, broodje aap-verhalen en nepnieuws, Longread, 18 april 2017*. Academie voor Overheidscommunicatie. Geraadpleegd 16 april 2018 via <https://www.communicatierijk.nl/actueel/longread/weblogberichten/2017/canards-broodje-aap-verhalen-en-nepnieuws>.
- Christians, C.G., T.L. Glasser, D. McQuail, K. Nordenstreng en R.A. White (2009). *Normative theories of the media. Journalism in democratic societies*. Urbana/Chicago: University of Illinois Press.

- CvdM (2017). *15 jaar Mediamonitor. Van mediaconcentratie naar mediagebruik*. Hilversum: Commissariaat voor de Media.
- Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van der Ham en A. Wennekers (2018). *Burgerperspectieven 2018*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijck, J. van (2013). *The culture of connectivity. A critical history of social media*. New York: Oxford University Press.
- Dijck, J. van, T. Poell en M. de Waal (2016). *De platformsamenleving. Strijd om publieke waarden in een online wereld*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Elchardus, M., en I. Glorieux (red.) (2002). *De symbolische samenleving*. Tiel: Lannoo.
- Europese Commissie (2016). *Standard Eurobarometer 86. Media use in the European Union*. Brussel/Straatsburg/Luxemburg: Europese Unie.
- Europese Commissie (2018). *FL464. Fake news and disinformation online*. Geraadpleegd 26 april 2018 via <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-results-eurobarometer-fake-news-and-online-disinformation>.
- Freedom House (2017). *Freedom of the press 2017. Press freedom's dark horizon*. Washington / New York: Freedom House.
- Haan, J. de (2008). Sociale contacten via digitale kanalen. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijk betrokken. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008* (p. 365-385). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Holtz-Bacha, C., en P. Norris (2001). To entertain, inform, and educate. Still the role of public television. In: *Political Communication*, jg. 18, nr. 2, p. 123-140.
- Huijnk, W., J. Dagevos, M. Gijsberts en I. Andriessen (red.) (2015). *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, F., J. de Haan en A. van den Broek (2004). *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kennisnet (2017). *Monitor jeugd en media 2017*. Zoetermeer: Kennisnet.

- Landman, L., Q. Kik, L. Hermans en N. Hietbrink (2015). *Nieuwsvoorziening in de regio 2014. Studies voor het Stimuleringsfonds voor de Journalistiek / Sqo*. Den Haag: Het Stimuleringsfonds voor de Journalistiek.
- Morsink, J. (1999). *The universal declaration of human rights. Origins, drafting & intent*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Newman, N., R. Fletcher, A. Kalogeropoulos, D.A.L. Levy en R. Kleis Nielsen (2017). *Digital news report 2017*. Reuters Institute for the Study of Journalism. Geraadpleegd 9 april 2018 via <http://www.digitalnewsreport.org>.
- ocw (2017). *Kamerbrief over de toekomst van de onafhankelijke journalistiek in Nederland (14 juli 2017)*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Overmeer, M. (2011). *Verslaggevers in de Tweede Wereldoorlog. In dienst van de Waffen-ss*. NEMO Kennislink. Geraadpleegd 8 april 2018 via <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/verslaggevers-in-de-tweede-wereldoorlog>.
- Oxford Dictionaries (2016). *Word of the year 2016 is...* Geraadpleegd 7 april 2018 via <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>.
- Pariser, E. (2011). *The filter bubble. What the internet is hiding from you*. London: Penguin Books.
- Ridder, J. den, I. Andriessen en P. Dekker (2017). *Burgerperspectieven 2017|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RMO (2014). *Meerstemmigheid laten klinken. Journalistiek in een veranderend medialandschap (Briefadvies)*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RvC (2014). *De tijd staat open*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- RvC (2018). *Zicht op zoveel meer*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Smith, S.M., L.R. Fabrigar en M.E. Norris (2008). Reflecting on six decades of selective exposure research. Progress, challenges, and opportunities. In: *Social and Personality Psychology Compass*, jg. 2, nr. 1, p. 464-493.
- Sonck, N. en J. de Haan (2015). *Media:Tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wennekers, A.M., J. de Haan en F. Huysmans (2016). *Media:Tijd in kaart*. Geraadpleegd 6 april 2018 via <https://digitaal.scp.nl/mediatijd>.

- Wennekers, A., F. Huysmans en J. de Haan (2018). *Lees:Tijd. Lezen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wennekers, A.M. en J. de Haan (2017). *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmidia via oude en nieuwe kanalen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wijfjes, H. (2004). *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Winkel, L. (herziene versie door H. de Vries) (1954/1989). *De ondergrondse pers 1940-1945*. Utrecht: Veen.
- Zuiderveen Borgesius, F.J., D. Trilling, J. Möller, B. Bodó, C.H. de Vreese en N. Helberger (2016). Should we worry about filter bubbles? In: *Internet Policy Review*, jg. 5, nr. 1, p. 1-16.

Nawoord

Nawoord

Kim Putters

Deze bundel gaf vanuit verschillende invalshoeken een reflectie op onze samenleving van vandaag, indachtig het herdenken van de Tweede Wereldoorlog. Het past bij een onafhankelijk planbureau als het SCP om bestaande inzichten te gebruiken en om te reflecteren op maatschappelijke ontwikkelingen in heden en verleden. Niet voor het aanreiken van panklare oplossingen voor actuele kwesties, maar wel om de samenleving een spiegel voor te houden. We presenteerden dus geen nieuw onderzoek, pretendeerden niet historisch volledig te zijn, maar reflecteerden vanuit onze kennisbasis op belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen ten tijde van de oorlog en in onze huidige samenleving.

Het verleden kennen om de toekomst te kunnen omarmen

Daar is enige noodzaak toe, want het heeft er veel van weg dat we ons in de overgang naar een ander type samenleving bevinden, met andere economische, politieke en maatschappelijke verhoudingen. Een compleet beeld hebben we daar niet van, en dat maakt velen onzeker. Toch kunnen we met wat we wel weten de goede vragen proberen te stellen over hoe het met ons gaat. Ook al is dat lastig in tijden van verandering.

Zo hebben technologie en media bijvoorbeeld definitief arbeidsrelaties gewijzigd, evenals onze manier van communiceren en samenleven. Daar komt de ecologische uitdaging bovenop, met natuurrampen en migratiestromen in het kielzog. Sociale structuren wijzigen, onder meer door meer culturele diversiteit maar ook door de sterke toename van het aantal huishoudens. Dit laatste komt niet alleen doordat er veel meer alleenstaanden zijn en er vaker echtscheidingen plaatsvinden, maar ook door vergrijzing en later samenwonen. We wonen vaker op afstand van familie en van sociale netwerken. Het werken, leren, zorgen en samenleven wordt bovendien steeds intensiever gecombineerd, los van tijd en plaats.

We doen alles tegelijk. Dat biedt velen regie over het leven, maar maakt anderen onzeker.

Verbinding en dialoog zijn niet vanzelfsprekend

Zo'n majeure overgang naar een nieuwe manier van samenleven gaat zelden zonder maatschappelijke wrijving en politiek conflict. Dat lijkt ook de komende tijd onwaarschijnlijk. De vraag is hoe we ermee omgaan. Of we ons hiervan bewust zijn, zodat we er rekening mee kunnen houden. Drie typen maatschappelijk conflict worden zichtbaar.

Opnieuw wordt wel gesproken van een *generatieconflict*, dit keer over de beschikbaarheid van werk of de betaalbaarheid van sociale voorzieningen en woningen, maar ook over hoe we met elkaar communiceren. Het raakt het vraagstuk van solidariteit tussen ouderen en jongeren. Een generatiedialoog over bestaanszekerheid en zorg voor elkaar is nodig in een snel veranderende wereld. Het herdenken van hoe in het verleden met onzekerheid en conflict werd omgesprongen, helpt om generaties met elkaar in gesprek te laten zijn. Het helpt om van elkaar te leren en ook weer eigentijdse oplossingen te vinden.

De *sociale ongelijkheid* in onze welvarende samenleving, waar het scp regelmatig op wijst, is het tweede type potentieel maatschappelijk conflict. Verschillen zijn niet automatisch goed of slecht, maar als ze leiden tot spanningen tussen bijvoorbeeld theoretisch en praktisch opgeleiden, tussen mensen met en zonder niet-westerse achtergrond of tot spanningen tussen groepen met verschillende gender- of seksuele identiteiten, dan zetten deze onze manier van samenleven onder druk. Polariserende trends rond opleidingsniveau en migratieachtergrond, niet zelden samenvallend, zorgen voor hardnekkige verschillen en soms achterstelling.

Vooraf hoogopgeleiden houden hun *vertrouwen in de politieke en economische instituties*, ook op Europees niveau, maar een groep mensen haakt daarbij af. Niet iedereen ervaart dat de politiek en het bedrijfsleven er voor hen zijn. De discussie over nepnieuws en over wat betrouwbare informatie is,

versterkt dat. Dit voedt een derde type potentieel maatschappelijk conflict: als mensen zich buiten de systemen plaatsen, onverschillig worden, dan ondermijnt dat de verbindende werking van de instituties.

Meerjarig bezien staan veel Nederlanders er in het dagelijks leven veel beter voor, zowel als het gaat om levensverwachting als om inkomen of kansen op arbeid. Tegelijkertijd nemen de politieke fragmentatie en polarisatie in Nederland toe en ontbreekt het vaak aan verbindende oplossingen. Wie verbindt? Vrijheid vraagt om die verbinding. En verbinding vraagt om dialoog en betrouwbare informatie.

Herdenken helpt bij het stellen van vragen aan jezelf en dan aan de ander

Onze grote vrijheid is de afwezigheid van oorlog en de verankering van mensenrechten via de instituties van de verzorgingsstaat en democratische rechtsstaat. De manier waarop we daar in de wijk, op school of op straat invulling aan geven, behelst de kleine, dagdagelijkse vrijheden, waaruit het respect voor elkaar en de dialoog met elkaar moeten blijken. De hedendaagse scheidslijnen in onze samenleving maken dat tot een soms moeilijke opdracht aan de samenleving.

We hebben geen oplossingen, maar stelden vooral vragen. Over hoe het met ons gaat. Over verschillen tussen bevolkingsgroepen die tot conflicten kunnen leiden. Over de manier waarop we daarmee in onze vrije samenleving omgaan, hoe we erover praten en welke informatie we daarbij tot ons nemen en vertrouwen. Lukt het ons om vanuit steeds vaker gescheiden werelden de filterbubbels te doorbreken? Het zijn indringende vragen, zeker in het licht van onze geschiedenis. Het begin van een antwoord is om erover in gesprek te blijven. Daartoe is deze bundel een aanzet.

Verantwoording en werkwijze

Deze publicatie is anders dan andere scp-publicaties. De bundel presenteert geen nieuw onderzoek en is geen historische analyse. Het is een bundel essays van onderzoekers die werkzaam zijn bij het scp, voorzien van een inleiding en slot door de directeur van het scp, Kim Putters. Met reflecties vanuit bestaande inzichten in scp-onderzoek beogen we met de essays bij te dragen aan het denken, spreken en discussiëren over de essentie van de democratische rechtsstaat in het licht van herdenken en vieren. Aanleiding voor het samenstellen van deze bundel vormt de uitnodiging aan Kim Putters om op 4 mei 2018 bij de Nationale Herdenking de toespraak op de Dam te houden.

De auteurs kregen in deze bundel de ruimte om essayistisch te werk te gaan. De bijdragen vinden evenwel hun basis in onderzoek zoals De sociale staat van Nederland, de scp-studies over de scheidslijnen in onze samenleving, over culturele veranderingen, en over het vertrouwen in de democratie en mediagebruik onder Nederlanders. Van daaruit zijn vooral vragen geformuleerd. De bundel geeft daarmee vanuit verschillende invalshoeken een reflectie op onze samenleving van vandaag, indachtig het herdenken van de Tweede Wereldoorlog.

De auteurs zijn Bas Kromhout (historicus) en Nine Nooter (voormalig directeur Nationaal Comité 4 en 5 mei) zeer erkentelijk voor het kritisch meelesen met deze bundel.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2018

- 2018-1 *Werken aan de start. Jonge vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt* (2018). Ans Merens en Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0859 2
- 2018-2 *Lees:Tijd. Lezen in Nederland* (2018). Annemarie Wennekers, Frank Huysmans, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0858 5
- 2018-3 *De Wmo 2015 in praktijk. De lokale uitvoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning* (2018). Lia van der Ham, Maaïke den Draak, Wouter Mensink, Peggy Schyns, Esther van den Berg. M.m.v. Pepijn van Houwelingen en Isabella van de Velde. ISBN 978 90 377 0856 1
- 2018-4 *Jezelf zijn in het verpleeghuis* (2018). Lisette Kuyper, Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0855 4 (pdf)
- 2018-5 *Maatschappelijke ondersteuning: keuzes van cliënten en beleid van gemeenten* (2018) (handelseditie proefschrift). Anna Maria Marangos. ISBN 978 90 377 0846 2 (pdf)
- 2018-6 *Een lokaal sociaal contract. Voorwaarden voor een inclusieve samenleving* (2018). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0861 5
- 2018-7 *The social state of the Netherlands 2017* (2018). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0862 2 (pdf)
- 2018-8 *Net als thuis. Wooninitiatieven opgezet door ouders voor hun kinderen met een beperking* (2018). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0863 9
- 2018-9 *Bouwend aan een toekomst in Nederland. De leefsituatie van Poolse migranten die zich na 2004 in Nederland hebben ingeschreven* (2018). Mérove Gijsberts, Iris Andriessen, Han Nicolaas (CBS) en Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0864 6 (pdf)
- 2018-10 *Publieke voorkeuren. Een methodologische en inhoudelijke verkenning van voorkeuren voor publieke voorzieningen* (2018). Martin Olsthoorn en Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0867 7 (pdf)

- 2018-12 *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa* (2018). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0866 0 (pdf)
- 2018-13 *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (2018). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0872 1

Digitale publicaties 2018

Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen (infographic). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0873 8, publicatiedatum 4-5-2018

Overige publicaties 2018

Burgerperspectieven 2018 | 1 (2018). Paul Dekker, Lia van der Ham en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0865 3

SCP-publicaties 2017

- 2017-1 *Grenzen aan de eenheid. De beleving en waardering van diversiteit en inclusiviteit onder medewerkers van Defensie* (2017). Iris Andriessen, Wim Vanden Berghen en Leen Sterckx. M.m.v. Jantine van Lisdonk en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0814 1
- 2017-2 *Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp. Oratie.* (2017). Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0752 6
- 2017-3 *Langer zelfstandig. Ouder worden met hulpbronnen, ondersteuning en zorg* (2017). Cretien van Campen en Jurjen Iedema (SCP), Marjolein Broese van Groenou (VU-LASA) en Dorly Deeg (VUMC-LASA). ISBN 978 90 377 0817 2
- 2017-4 *Beleidssignalement Ervaringen van lhbt-personen met sport* (2017). Ine Pulles en Kirsten Visser. ISBN 978 90 377 0820 2 (pdf)
- 2017-5 *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid* (2017). Martin Olsthoorn, Evert Pommer, Michiel Ras, Ab van der Torre en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0821 9
- 2017-6 *Van oost naar west. Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland: ouders over de leefsituatie van hun kinderen* (2017). Ria Vogels, Simone de Roos en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0819 6
- 2017-7 *First steps on the labour market* (2017). Ans Merens, Freek Bucx en Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0822 6
- 2017-8 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015. Ontvangen hulp bij het huishouden, persoonlijke verzorging, verpleging en begeleiding* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0818 9 (pdf)

- 2017-9 *Kwesties voor het kiezen. Analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2017* (2017). ISBN 978 90 377 0770 0 (pdf)
- 2017-10 *Achternvolgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid* (2017). Lonneke van Nuije en Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0825 7
- 2017-11 *Discriminatie herkennen, benoemen en melden (essay)* (2017). Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0826 4 (pdf)
- 2017-12 *Dorpsleven tussen stad en land. Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland* (2017). Anja Steenbekkers, Lotte Vermeij en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0830 1 (pdf)
- 2017-13 *Leren van verschillen. Opleidingsverschillen in de vrouwenemancipatie* (2017). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0829 5 (pdf)
- 2017-14 *Transgender personen in Nederland* (2017). Lisette Kuyper, m.m.v. Wim Vanden Berghe. ISBN 978 90 377 0831 8 (pdf)
- 2017-15 *Gelijk verdeeld. Een verkenning van de taakverdeling bij LHB-stellen* (2017). Anne Roeters, Floor Veerman en Eva Jaspers. ISBN 978 90 377 0832 5 (pdf)
- 2017-16 *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmedia via oude en nieuwe kanalen* (2017). Annemarie Wennekers en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0833 2 (pdf)
- 2017-17 *Beroep op het mbo. Betrokkenen over de responsiviteit van het middelbaar beroepsonderwijs* (2017). Monique Turkenburg en Ria Vogels. M.m.v. Yvette Sol. ISBN 978 90 377 0836 3
- 2017-18 *Ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen. Landelijk overzicht van hun leefsituatie in 2015/'16* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0838 7
- 2017-19 *Gelukkig in een verpleeghuis? Ervaren kwaliteit van leven en zorg van ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen* (2017). Cretien van Campen en Debbie Verbeek-Oudijk. ISBN 978 90 377 0837 0
- 2017-20 *Zicht op de Wmo 2015. Ervaringen van melders, mantelzorgers en gespreksvoerders* (2017). Peteke Feijten, Roelof Schellingerhout, Mirjam de Klerk, Anja Steenbekkers, Peggy Schyns, Frieke Vonk, Anna Maria Marangos, Alice de Boer en Liesbeth Heering. ISBN 978 90 377 0842 4
- 2017-21 *Gevlucht met weinig bagage. De leefsituatie van Somalische Nederlanders* (2017). Iris Andriessen, Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Han Nicolaas (CBS). ISBN 978 90 377 0839 4 (pdf)
- 2017-22 *Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer en Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0843 1
- 2017-23 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer (red.) ISBN 978 90 377 0844 8
- 2017-24 *Regionale verschillen in het sociaal domein: voorzieningengebruik nader verklaard* (2017). Ingrid Ooms, Klarita Sadiraj en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0852 3 (pdf)

- 2017-25 *De sociale staat van Nederland 2017* (2017). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0847 9
- 2017-26 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016* (2017). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0850 9 (pdf)
- 2017-27 *Voor elkaar?* (2017). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0849 3

Digitale publicaties 2017

- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015* (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0824 0, publicatiedatum 23-1-2017
- Eerste treden op de arbeidsmarkt* (digitaal magazine). Ans Merens, Freek Bucx, m.m.v. Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0823 3, publicatiedatum 31-1-2017
- Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers 2017* (card stack). Patricia van Echtelt en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0840 0, publicatiedatum 24-10-2017
- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016* (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0851 6, publicatiedatum 17-11-2017
- De sociale staat van Nederland 2017* (infographic). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0853 0, publicatiedatum 12-12-2017
- Een week in kaart – editie 1* (card stack). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0857 8, publicatiedatum 21-12-2017

Overige publicaties 2017

- Burgerperspectieven 2017* | 1 (2017). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0827 1
- Burgerperspectieven 2017* | 2 (2017). Josje den Ridder, Iris Andriessen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0834 9
- Oud worden in Nederland* (2017). Redactie: Lotte Vermeij (SCP) en Radboud Engbersen (platform31). ISBN 978 90 377 0835 6
- Burgerperspectieven 2017* | 3 (2017). Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0841 7
- Burgerperspectieven 2017* | 4 (2017). Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0854 7

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt jaarlijks zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.